

વર્ષ-૪, અંક-૨
એપ્રિલ - જૂન, ૨૦૧૦
કિંમત : રૂ. ૨૦/-

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ

ગ્રિષ્મ ૨૦૧૦

તસવીર : ડૉ. આર. બી. બલર

નાનો ધોળો બગલો (Little Egret) (પૃષ્ઠ-૨૬)

તસવીર : ડૉ. આર. બી. બલર

ટીલિયો (Ruff) (પૃષ્ઠ-૨૫)

તસવીર : ડૉ. પીયૂષ પટેલ

નાનો જમાદાર (Lesser Adjutant Stork) (પૃષ્ઠ-૨૩)

તસવીર : કપિલસિંહ જાલા

બદામી છાતીવાળો માખીમાર (Brown-breasted Flycatcher) (પૃષ્ઠ-૧૧)

તસવીર : કેતન ટાટ્ટુ

કાળી વાબગલી (Black Tern) (પૃષ્ઠ-૧૮)

સૂચિ

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૭.....	૫
વિહંગાવલોકન.....	૮
નિરીક્ષણ નોંધ.....	૧૧
કચ્છમાં ધાસિયા જમીનો.....	૩૪
પગ-સેતુ.....	૩૭
પક્ષીનો અવાજ.....	૪૧
ભારતનાં પુષ્પવિહંગો તથા વિહંગ-પુષ્પો (જ).....	૪૫
પ્રવૃત્તિવૃત્ત.....	૪૭
'વિહંગોગ્રાફી'.....	૫૪
ઉનાળો : એક પ્રકૃતિપ્રેમીની દૃષ્ટિએ.....	૫૬
પંખી પંચાંગ.....	૫૮
મુખપૃષ્ઠ :	
વિગર્સનો શક્કરખોરો (Western Crimson Sunbird)	
નિરીક્ષણ નોંધ પૃ. ૧૩	
તસવીર : અપિત દેવમુરારિ, જામનગર	

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/

20874 dt. 21-8-07

વર્ષ ૪ અંક ૨ શિષ્ય ૨૦૧૦

પરામર્શક

લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સહસંપાદક : નંદિતા મુનિ

સંપાદક મંડળ :

ડૉ. પી. એસ. ઠક્કર, ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ

મુખપૃષ્ઠ સંજાવટ : 'પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોલિડેશન'

ચિત્રાંકન : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

પત્રવ્યવહાર : ૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,

સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

vihangujarat@gmail.com

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦

આજીવન રૂ. ૧૫૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન'

- 'Vihang Research Foundation'ના નામે ડ્રાફ્ટ

અથવા મ.ઓ.થી; બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/-

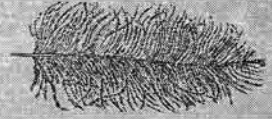
ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલાં દાન આવકવેરા ધારાની

કલમ ૮૦છ હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ

સહમત હોય તે જરૂરી નથી

સંપાદકીય

વરસેકથી મારા 'કમ્પાઉન્ડ'માં બ્રાહ્મણી મેના નથી દેખાતી. અગાઉનાં થોડાં વર્ષો તે નિયમિત માળાપેટીમાં માળો બાંધતી. કાબરે તેને હડસેલી મૂકી છે. આવું જ થોરિયા લેલા સાથે બન્યું છે. વન લેલાએ મોટા તથા થોરિયા લેલાને તગેડી મૂક્યા છે. આ ઘટનાઓ માનવ-સભ્યતાની ધાર પર ચાલ્યા જ કરતી હોય છે; ક્યાંક એક હરીફ બીજા પર હાવી થઈ જાય છે, તો ક્યાંક રહુસહુ વનવાસી ત્યાંથી ધકેલાઈને અહીં ભૂલું પડી જાય છે.

માણસ વસ્યો એટલે પથારો તો થવાનો જ. ઈંટ-ચૂનાના તેના વસવાટો ઊધઈની જેમ આસપાસનાં ખેતર-પાદર અને વન-વગડાને તેની અંદર ધબકતાં જીવન સમેત કોરી ખાવાના. અસરગ્રસ્ત રહેઠાણોમાં અનુકૂળનની હરીફાઈઓ ચાલ્યા કરવાની. જે બારી કે પંખા પર માળો કરતા અને ઑંઠવાડ ખાતા શીખી જાય એ ટકી જાય! કુદરતની કરુણ કથની એ છે કે, આ અનુકૂળતાની કસોટીમાંથી એક કાળા માથાના માનવી સિવાય સૌએ પસાર થવાનું છે.

હા, માણસ ભલે બધે જઈને વસ્યો છે; પણ ઊંડો વિચાર કરીશું તો સમજાશે કે તેણે સૌથી ઓછું અનુકૂળન સાધ્યું છે. તેણે તેની અહમ્મસંચિત બુદ્ધિમત્તાથી વાતાવરણને જ પોતાને અનુકૂળ બનાવ્યું છે, જંગલમાં મંગલ કર્યું પણ તેને ઉજાડીને, તેના ભાગ બનીને નહીં. હવે રહીસહી લીલોતરીને અભયારણ્યનો દરજ્જો આપી પશ્ચાત્તાપનો ઠાલો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. જંગલ, વૃક્ષ, પૃથ્વી અને પાણીનાં નામે દિવસો ઊજવી, બગડી રહેલી બાજીને બચાવવાનું આશ્વાસન લઈ રહ્યો છે.

હવે તો સમૂળી કાંતિ જ કુદરતને તેના અસલ સ્વરૂપમાં યથાવત્ રાખી શકે. એ કાંતિનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ એ આપણે સૌએ સાથે મળીને વિચારવાનું છે. ત્યાં સુધી પ્રકૃતિપ્રેમનાં હૃદયસ્થ અભયારણ્યને સંકોરતા રહેવાનું છે. આપણા અસ્તિત્વની પ્રત્યેક ક્ષણ કુદરતને અંજલિ બની રહે તો જ એ કાંતિનાં મંડાણ થાય; એની શરૂઆત પ્રત્યેકની ભીતરમાંથી થવી જોઈએ.

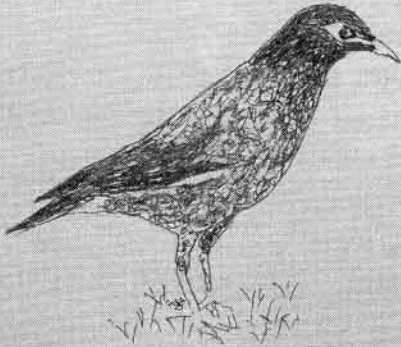

'વિહંગ' એપ્રિલ, મે, જૂન ૨૦૧૦

3

શિરામણ પછી ધોમધખતા બપોરે ફળિયામાં ઝીણાંઝીણાં દૂધિયાં-પીળાં ફૂલોનો વરસાદ ખેરવતા લીમડાને છાંયે આંખો ઘેરાતી હોય ત્યારે અચાનક જબરો કલબલાટ મચી જાય અને ઊંઘ સરપટ ઊડી જાય. ખાટલાની ઈસ પર કોણીભેર થઈ કલબલાટની કેડીએ ઊંઘરેટી નજર કરીએ તો લીમડાની ધીંગી ડાળ પર કાબરો બાખડી પડી હોય, જાણે બાપનો ગરાસ લૂંટાઈ ગયો હોય. એકબીજાને સખત ભાંડતી હોય. એમાં દૂર રહીને જખમી કરી શકાય એવી ગાળો, આક્ષેપો અને આરોપો હોવાં જ જોઈએ... એક ડાળેથી બીજી ડાળે ઊડાઊડ કરતી કાબરોની પાંખોના ફડફડાટ અને કલબલાટ સાંભળવામાં ખીજ ક્યારે ઓગળી જાય તેની સરત રહે નહીં. ઘરેલુ સમસ્યાની પતાવટ કરવા બેઠેલી પંચાયતમાંયે કલબલાટ અને નહોરબાજી તો ખરાં જ.

ઘર બહાર કાબરોનો કકળાટ સંભળાય તો સમજવું કે આજુબાજુ ક્યાંક બિલાડું હોવું જોઈએ અથવા સાપ. કાં તો ફૂણાં ફૂણાં બચ્ચાંને હડપવા કાગડો આવ્યો હશે - રેડું પડ ભાળીને. આપસી ઝઘડા કે પંચાયતવાળા અવાજમાં ને આ અવાજમાં ફેર. પહેલામાં કજિયાનું આહવાન, તો બીજામાં ભયની ચેતવણી... કાબરોના અવાજને નિત્ય સાંભળવાનો

મહાવરો હોય તો... અવાજ-અવાજ વચ્ચેનો ફેર સમજી શકાય.

બપોરે કોસ છૂટ્યા પછી પીપર, આમલી અને લીમડાને છાંયે ફૂવાના થાળાનાં ખાબોચિયાંમાં નાહવા માટે પોપટનાં જૂથ સાથે બાધેડુ પડોશણની જેમ ઝઘડતી કાબરો જેમણે નથી જોઈ તેમણે કુદરતની કેટલીક ઉમદા ક્ષણો માણવાનો આનંદ ગુમાવ્યો છે. જો કે એ મજાનાં દશ્યો હવે જોવા મળવાનાં નથી. કોસ અને ધોરિયા જ ક્યાં રહ્યાં છે કે ધોરિયાનાં ખાબોચિયાંમાં છબછબિયાં કરતી અથવા ધોરિયાની પોચી માટીમાંથી અળસિયાં ખેંચી કાઢીને ઓહિયાં કરતી જતી કાબરો જોવા મળે! ગાય-ભેંસ સાથે મલપતી ચાલે ચાલતી જતી કે ભેંસની પીઠ પર પ્રવાસ કરતી કાબરનો ઠરસો તો વળી ઓર હોય.

બપોરે વૃક્ષની ડાળે... નિરાંતવા એકલી બેઠી બેઠી કો ખાંસાહેબની અદાથી અવનવા સ્વરોમાં રાગસંગીત આરંભી, એક રાગમાંથી બીજા રાગમાં તાનપલટા અને રાગમિશ્રણ કરતી અને ઝીણા સ્વરે કેટલાંય પંખીઓના અવાજની નકલ કરતી કાબરના ગાળાની મીઠપ અને ઠાવકાઈ તો એની જ. જાણે કહેતી હોય, “જુઓ, માત્ર કકળાટ જ નથી કરતી, નિરાંત રહેવા દો તો ગીતો કેવાં મજાનાં ગાઈ જાણું છું!” હું ખરેખર સદ્ભાગી છું, કાબરોને મીઠા સ્વરે ગાતાં સાંભળતાં મારું શૈશવ વીત્યું છે. ગામડામાં બોલકણી છોકરીને ‘કાબર’ના ઉપનામે બોલાવાય છે.

કઈ કાબર સાચી - ઝઘડાખોર કર્કશા કાબર કે આ મજાનું ગાતી કાબર? એમ વિચારતાં હોઈએ ત્યાં તો કાબરબાઈ એનાં ગીત લીમડાની ડાળે લટકાવી ઊડી ગયાં હોય.

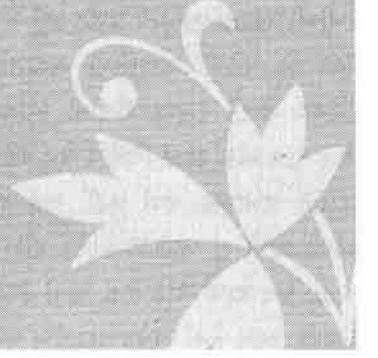
‘મારો અસબાબ’ (લેખક - જનક ત્રિવેદી)માંથી સાભાર
પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૨૦૦૮

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૭

લાલસિંહ રાઓલ

વારંવાર મને પૂછાતો બીજો પ્રશ્ન : “તમને પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ ક્યારે લાગ્યો? કેવી રીતે લાગ્યો? માર્ગદર્શન કોની પાસેથી મેળવતા?” “કુમાર” મને બહુ ગમતું માસિક. અંક આવે એટલે લગભગ આખું વાંચી જાઉં. ગઈ સદીના ચોથા દાયકામાં શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય ‘વનેચર’ લિખિત ‘વનવગડાનાં વાસી’ નામની લેખમાળા “કુમાર”માં દર અંકે આવતી. તેમાં આવેલ પશુપંખીમાંથી કોઈ એકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય “માધુકરી” વિભાગમાં એક કોલમમાં પાંચમા દાયકામાં આપવાનું શરૂ થયું. બનતાં સુધી ૧૯૪૮ના ડિસેમ્બરના અંકમાં બુલબુલનો આવો પરિચય આવેલો. રાબેતા મુજબ હું તે વાંચી ગયેલો. બન્યું એવું કે ત્યાર બાદ ત્રણચાર દિવસે બોર્ડિંગમાં મારા રૂમની સામેના લીંબડામાં અચાનક તે મારી નજર ચડ્યું. વાંચેલામાંથી બીજું બધું તો ભૂલી ગયેલો પણ તેની દૂમમાં હિંગળોકિયા લાલ રંગનું ચગદું છે એ યાદ રહી ગયેલું. તેના આધારે જોતાંવેંત મેં બુલબુલને ઓળખી પાડ્યું. મને થયું, “અરે! આ તો બુલબુલ! આવું મજાનું પંખી આપણી આસપાસ આમ સહેલાઈથી જોવા મળી જાય છે ને શું!” બસ, બુલબુલે તે દિવસે મને પંખીઓમાં રસ લેતો કર્યો, અને પક્ષીનિરીક્ષણનો ચસકો લગાડ્યો. પંખીઓને કડી

પહેરાવવા (bird ringing) માટે આપણે તેમને જાળમાં સપડાવીને પકડીએ છીએ ને? અહીં બન્યું ઊલટું. બુલબુલે મને જાળમાં સપડાવ્યો! ગઈ સદીનાં બાવન વર્ષ અને આ એકવીસમી સદીનાં આઠ વર્ષ એમ અર્ધી સદી અને માથે એક દસકો થવા આવ્યો છે છતાં બુલબુલે નાખેલી તે જાળમાંથી હું હજી છૂટી શક્યો નથી. પાછી મજાની વાત તો એ છે કે આમ જાળમાં સપડાવું મીઠું લાગે છે. તેમાંથી છૂટવાનું મન થતું નથી. તો આવી છે પંખીઓની મોહિની. આ શોખ વણાઓસર્યો આજ સુધી ચાલુ છે, અને અંત સુધી ચાલુ રહેશે. આજ પંચાસીમા વરસેય કોઈ નવું પંખી ઓળખું ત્યારે અગાઉના જેટલો આનંદિત થાઉં છું. કોઈ પંખી ન ઓળખાય ત્યારે પહેલાંના જેવી મૂંઝવણ અનુભવું છું. તેનો પરિચય કરી લેવાની એવી જ તાલાવેલી થાય છે. નરસિંહ મહેતાની કાવ્યપંક્તિ સંદર્ભફેરમાં ટાંકું તો આ શોખ મારા માટે “ઘટ સાથે રે ઘડિયાં” જેવો થઈ ગયો છે. હવે ભારતના દરેક પંખીનાં રંગીન ચિત્રોવાળી ફ્લિડગાઈડો મળવા લાગી છે. પરિણામે અજાણ્યા પંખીને ઓળખવાનું સરળ બનવા લાગ્યું છે.

ક્ષયરોગમાંથી સારા થયા બાદ તબિયત સુધરતાં હાલચાલની અને વાંચવાની છૂટ મળી. તે અરસામાં

એટલે કે ૧૯૪૮ના અંત કે ૧૯૫૦ની શરૂઆતમાં શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્ય લિખિત પુસ્તક 'પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં પંખીઓ' સસ્તા સાહિત્યે પ્રગટ કર્યું. મેં તે મગાવી લીધું. તેની એ પહેલી આવૃત્તિમાં સવાસોએક પંખીઓનો પરિચય લેખકે રસપ્રદ શૈલીમાં કરાવેલો. તેમાં રંગીન ચિત્ર માત્ર એક. સાદાં ચિત્રોયે બહુ ઓછાં. વળી તેમાંનાં કેટલાંય વખાણ્યા જેવાં નહીં. પણ “ન મામા કરતાં કહેણો મામો શું ખોટો!” અનેક વાર હું તેનું પારાયણ કરતો. મન થાય ત્યારે તેનાં પાનાં ફેરવતો રહેતો, અને વાંચતો. આમ તેનાં અનેક પારાયણ થયાં. આથી તેમાંનું કોઈ પંખી નજરે ચડે કે તરત ઓળખી પાડતો. ‘વનવગડાનાં વાસી’ લેખમાળાના થોડાક લેખો લીંબડીમાં પ્રાપ્ય ‘કુમાર’ના જૂના અંકો મેળવીને વાંચ્યા. પુસ્તકોનો અભાવ થોડાં વરસ રહ્યો. તે દરમ્યાન આ એક જ પુસ્તક મારું સાથીદાર. ત્યાર બાદ હું બ્રિસલરનું ‘Popular Handbook of Indian Birds’ પુસ્તક પેલા સ્નેહી વડીલે મને ભેટ આપ્યું. બહુ માતબર ગ્રંથ. ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રો. બધાં ચિત્રો રંગીન ન હતાં; મોટા ભાગનાં સાદાં હતાં. પણ એવાં હૂબહૂ કે તેના પરથી નજર ખસેડવાનું મન ન થાય. તે જમાનામાં દૂરબીન (binoculars) બહુ દુર્લભ. કિંમત પણ ઘણી. મારા જેવાને તે પોસાય નહીં. શોખ શરૂ થયાનાં દસ બાર વરસ તેના વિના ચલાવવું પડ્યું. બાદમાં તે લઈ શક્યો.

શરૂનાં બારેક વર્ષે હું એકલવિહારી હતો. કોઈ માર્ગદર્શક નહીં. ઉપરનાં બે પુસ્તકો મારા ગુરુ. એકલો એકલો પક્ષીનિરીક્ષણ માટે રખડવા નીકળી પડતો. પંખી ન ઓળખાય ત્યારે મૂંઝાતો. એમ પડતાં આખડતાં આગેકૂચ ચાલુ રહી. પંખીઓ પરનાં પુસ્તકો જ્યાંથી મળે ત્યાંથી મેળવી તેને ખૂબ રસપૂર્વક વાંચતો. ધગશ જબરી એટલે પંખીઓની ઓળખમાં પ્રગતિ થતી રહેલી.

અંતે ગુરુ મળ્યા. કેવી રીતે, ક્યાં અને કોણ એ

જાણવું છે ને? માંડીને વાતડી કરું. ૧૯૫૮ના ડિસેમ્બર માસમાં લીંબડીથી મારી બદલી રાજકોટ થઈ. હા, તા. ૧૬-૧૨-૫૫થી હું તે વખતની સૌરાષ્ટ્ર સરકારની નોકરીમાં જોડાયેલો અને લીંબડીમાં જ મૂકાયેલો. રાજકોટમાં જાગનાથ પ્લોટની શેરી નંબર ૧૦/૧૩ના મિલન પર મારો નિવાસ. પૂર્વમાં સામે જ કાઠિયાવાડ જમખાનાનું વિશાળ ખુલ્લું મેદાન, અને તે પછી રાજકુમાર કોલેજનો મોટો વિસ્તાર.

બન્યું એવું કે રોજ રાત્રે એક અજાણ્યું પંખી મારા નિવાસ સામેના જમખાનાના મેદાનમાં આવવા લાગ્યું. રાતભર તે અવારનવાર બુલંદ અવાજે બોલ્યા કરે. તે સાંભળીને મારી અકળામણ વધી જાય. તેને ઓળખવા જીવ તલપાપડ થાય, પણ માત્ર અવાજ ઉપરથી તેને ઓળખવું કેવી રીતે? મારી પાસેનાં બન્ને પુસ્તકો તેમાં મદદરૂપ ન થાય. અંધારું થયે તે પંખી આવે અને અજવાળું થતાં પહેલાં જતું રહે. ક્યારેક જમખાનાના મેદાનમાં દિવસે તે પંખીને શોધવા આંટા મારતો, પણ ભેટો ન થયો. તેની આછી-પાતળી ઝાંખી થઈ હોત તો પુસ્તકોમાંથી તેને શોધી કાઢત. પણ માત્ર અવાજ તે માટે ટૂંકો પડતો.

એક આડવાત કરી લઉં. પક્ષીનિરીક્ષણની જેમ આકાશદર્શનનો પણ મને શોખ. કોઈના માર્ગદર્શન વિના તારા-નકશાઓની મદદથી મુખ્ય મુખ્ય નક્ષત્રો અને તારા ઓળખતો થઈ ગયેલો. દૂરબીન (telescope) તો અતિ દુર્લભ. તેનો સ્પર્શ પણ પામેલો નહીં. જાગનાથ પ્લોટની શેરી નં. ૬માં તે વખતે શ્રી જે. એન. દવે નામના એક વયોવૃદ્ધ સજ્જન રહેતા. તેઓ ખગોળના નિષ્ણાત. જિજ્ઞાસુઓને હોંશથી પોતાના દૂરબીન મારફત તારા-નક્ષત્રોનો પરિચય કરાવતા. તેમના વિશાળ જ્ઞાનનો લાભ લેવા હું તેમને ત્યાં જવા લાગ્યો. તેમણે મને ટેલિસ્કોપ દ્વારા બરાબર આકાશદર્શન કરાવ્યું. ગુરુના ચંદ્રો, શનિનાં

વલયો, દેવયાની નક્ષત્રમાં આવેલી આપણી સૌથી નજીકની તારાનગરી (Andromeda Galaxy), અનેક યુગ્મ તારકો, રૂપવિકારી તારાઓ, ચંદ્રના સમુદ્રો વગેરેનો તેમણે પરિચય કરાવ્યો. પછી તો તેમની સાથે સારો એવો ઘરોબો થઈ ગયો. અવારનવાર તેમને મળવા જતો અને નક્ષત્રો તેમ જ તારાઓની ઓળખાણ તાજી કરતો.

એક વાર તેમની પાસે અગાસીમાં બેઠો હતો. શિખાઉઓ આકાશદર્શન કરીને વિદાય થઈ ગયેલા. અમારા બે સિવાય એક યુવાન પણ હતો. આપસમાં અમારી વાતો ચાલતી હતી. અચાનક પેલા પંખીનો અવાજ ત્યાં સંભળાયો. મેં દેવે સાહેબને કહ્યું, “દાદા, આ નિશાચર પંખી મને બહુ મૂંઝવે છે. ઓળખાતું નથી.

રાતે રાતે આવે છે અને અજવાળું થતાં પહેલાં જતું રહે છે.” પેલો જુવાન તરત બોલ્યો, “હું તેને ઓળખું છું” મને નવાઈ લાગી. પંખીનું નામ પૂછ્યું, તો કહે, “ગ્રાઉન્ડ ટિટોડી.” મેં કહ્યું, “ભાઈ, ગ્રાઉન્ડ અંગ્રેજી શબ્દ, ટિટોડી ગુજરાતી શબ્દ. તે બન્નેની ભેળસેળવાળું આવું નામ કોઈ પંખીનું છે જ નહીં.” તો કહે, “નામમાં મારી ભૂલ થઈ હશે, પણ હું તેને ચોક્કસ ઓળખું છું. મારા એક મિત્રે મને તેની ઓળખ કરાવી છે. તે રાજકુમાર કોલેજમાં ભણે છે.” મેં કહ્યું, “તમારા તે મિત્રને મારી પાસે લાવશો?” તો કહે, “જરૂર લાવીશ.”

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ્., ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ પ્રેસ રોડ,
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૧૫

ગીધ માટે વધુ એક ખતરા સમાન દવા : 'કીટોપ્રોફેન'

ડાયક્લોફેનાક (Diclofenac) દવા પછી, સંશોધકોએ પ્રાણીઓ માટે વપરાતી વધુ એક દવા, બાકી રહેલાં ગીધ માટે ગંભીર અસર કરી શકે, એવું તારણ કાઢ્યું છે. કીટોપ્રોફેન (Ketoprofen) ઢોરની માંદગીમાં વપરાય છે. સામાન્ય રીતે એ પ્રાણીઓમાં સોંધાના વા (rhumatism) માટે દર્દનાશક દવા તરીકે વપરાય છે.

કીટોપ્રોફેનથી સારવાર પામેલાં મૃત ઢોરના ખોરાકથી, ગીધોને મૂત્રપિંડ (kidney)માં નુકસાન થતું હોય એવું નોંધાયું છે, જે પાછળથી મૃત્યુને આમંત્રે છે. આ દવાના વપરાશ પર પણ કાબૂ રાખવો જરૂરી થઈ ગયો છે, નહીં તો કીટોપ્રોફેનનો વપરાશ, શેષ જૂજ બચેલાં ગીધોની સંખ્યાને વધુ ઝડપથી ઘટાડી શકે.

હમણાં હમણાં ડાયક્લોફેનાકના વિરોધને લીધે એના ઉપયોગમાં થયેલા ઘટાડા પછી કીટોપ્રોફેનનો વપરાશ વધતો જાય છે.

ઢોર અને પ્રાણીઓ માટે સ્ટીરોઇડરહિત દર્દનાશક દવા (non-steroidal, anti-inflammatory drugs) તરીકે મુખ્યત્વે આઠ દવાઓ ઉપયોગમાં લેવાય છે. મેલોક્સીકેમ, ફીનાઇલબ્યુટાઝોન, એનાલ્જિન, નિમેસ્યુલાઇડ, ફ્લુનીક્લીન, આઈબ્યુપ્રોફેન. ડાઇક્લોફેનાક અને કીટોપ્રોફેન. એમાંથી ત્રણ પર સંશોધન થઈ ચૂક્યું છે. મેલોક્સીકેમ સૌથી વધુ અનુકૂળ અને સુરક્ષિત છે; જ્યારે ડાયક્લોફેનાક અને કીટોપ્રોફેન પક્ષીઓ માટે ખતરારૂપ છે. બાકીની દવાઓ પર સંશોધન બાકી છે.

સંકલન : ડૉ. પીયૂષ પટેલ,

સ્રોત : વેબસાઇટ : રોયલ સોસાયટી પબ્લિશિંગ ઓર્ગ.

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmeabad 380015. Owner : Vihang Research Foundation, Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Esate, Bardolpura, Ahmedabad-380001. Laser Typesetting : Sharda Mudranalay, 201 Panchwati 1st Lane, Ambawadi, Ahmedabad-380015.

વિહંગાવલોકન

લવકુમાર ખાયર

જાન્યુ-માર્ચ '૧૦નો 'વિહંગ'નો અંક મારી સામે છે. માત્ર દેખાવ જ નહીં પણ લેખન-સામગ્રીની દૃષ્ટિએ પણ એ પ્રશંસાપાત્ર છે. આ માત્ર એક વ્યક્તિના અથાગ પ્રયત્નોનું પરિણામ છે અને આ જ વાત ઉપર હું ભાર મૂકવા માગું છું. આગળ કાંઈ પણ લખું એ પહેલાં એક સ્પષ્ટતા કરી લઉં; રખે એવું માની લેતા કે સંપાદક મને મહત્ત્વ આપે છે માટે હું આ કાર્યની પ્રશંસા કરું છું. કદાચ હું પણ માંડ માંડ લેખ આપતો હોઉં છું.

'વિહંગ' હવે જ્યારે ૧૧મા વર્ષમાં છે ત્યારે હું એમ કહીશ કે આવું સામયિક તેથી પણ પહેલાં લાંબા સમયથી પ્રકાશિત થવું જોઈતું હતું. લાલસિંહભાઈ અને હું બંને એવું ઇચ્છતા હતા કે અંગ્રેજી નહીં જાણતા બહુજન-સમાજ સુધી પહોંચી શકીએ તેવા ગુજરાતી માહિતીપત્રની શરૂઆત થાય; પણ નિશ્ચયશક્તિનો અભાવ હતો, હઠાગ્રહ ન હતો. રાજ્યના સૌ પક્ષીમિત્રોએ બહુલભાઈ માટે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવી જોઈએ કે જેઓ પોતાના આટલા સમય અને શક્તિના ભોગે આ પ્રકાશનની નિયમિતતા જાળવી રહ્યા છે. તેમના આ અભિયાનને પૂરક બની રહે તેવી યુવાન તસવીરકારોની ફોજ હવે આપણી પાસે છે, જેઓએ હવે અમારા જમાનાના બંદૂકનો ઘોડો દબાવીને સુંદર 'ટ્રોફી'

એકઠી કરતા યુવાનોનું સ્થાન લીધું છે. મુખપૃષ્ઠ ઉપરની શ્વેતનેણ કીચડિયા (Broad-billed Sandpiper)ની તસવીર અદ્ભુત છે! આ અંકમાં 'પેરેસાઈટિક જેગર' જેવી પક્ષીજાતિની હાજરીનો તસવીર સાથે ઉલ્લેખ છે; જેનો કદાચ ભૂતકાળમાં હાથમાં 'નમૂના' વગર સ્વીકાર થયો ન હોત. ૨૦૧૦ની સાલની શરૂઆત સુંદર થઈ છે અને હું આશા રાખું છું કે આ જ ગુણવત્તા માત્ર જળવાઈ જ રહે એટલું જ, નહીં બલકે તેમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થાય.

આ ઉપર-ઉપરથી જોયા પછીનો પ્રતિભાવ હતો. મેં અંક એકાધિક વાર વાંચ્યો અને સહર્ષ નોંધ્યું કે મોટા ભાગની નોંધ ગત વર્ષની જ હતી. જો કે, કેટલાક મારા જેવા આળસુ પણ હશે. કારણ કે અમુક નિરીક્ષણનોંધ આગલાં વર્ષોની હતી. હું પક્ષીનિરીક્ષકોને વિનંતી કરું છું કે તેમની નોંધ પક્ષી-પ્રવાસ બાદ તરત જ મોકલી આપે. હું સંપાદકને સૂચન કરું છું કે વધુ જૂની નોંધ અલગ વિભાગમાં મૂકે. હું હજી વધુ સુંદર તસવીરો જોવા માગું છું અને તસવીરકારોને અનુરોધ કરું છું કે તેઓ આગળ આવીને તેઓનો ફાળો આપે. એ સત્ય છે કે, તસવીરો સાથેનું પ્રકાશન ખર્ચાળ હોય છે - પણ શું આપણે સૌ કોઈ પણ ખચકાટ વિના આપણો ફાળો આપી ન

શકીએ?

‘વિહંગ’ની શરૂઆતથી હું તેનો વિવેચક રહ્યો છું. સંપાદકનાં લખાણોમાં તેમનું ગાઢ મનોમંથન ભાગ ભજવી રહ્યું છે. આ વખતનું સંપાદકીય ખરેખર સૌને વિચાર કરતા કરી મૂકે તેવું હતું. આપણે થોડુંક થોભીને આપણા કહેવાતા વિકાસ પર એક દષ્ટિપાત કરવો જોઈએ. લાલસિંહભાઈએ અને મેં ‘વિહંગ’ના આ અંક વિષે સવિસ્તર ચર્ચા કરી અને ચિત્રો તથા લેખ-સામગ્રી બાબતે ખૂબ ખુશ થયા.

‘એસ. એમ. એસ.’ તથા ઇ-મેઇલ મોકલતા મિત્રોને સંપાદકીય થોડું અપમાનજનક લાગ્યું જ હશે. અફસોસની વાત છે – કારણ કે આજે સૌથી વધુ જરૂર છે ખભેખભા મિલાવીને અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિઓ સામે ઝઝૂમવાની. પણ આ માર્ફ્ટ લાગવાની વાત ભલે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય – મનમાંથી ખંખેરી કાઢવી જોઈએ. જ્યારે માત્ર ઉપરછલ્લી વાતોથી વિશેષ કંઈક કહેવું હોય ત્યારે થોડી ગેરસમજણ ઊભી કર્યા સિવાય વિચારોને અભિવ્યક્ત કરવા ખૂબ મુશ્કેલ હોય છે. ‘પર્યાવરણ’ અંગેની આખી સમસ્યાને તેના મૂળભૂત તત્ત્વ સુધી લઈ આવવામાં ‘સંપાદકીય’ સફળ રહ્યું છે. જો આપણે આપણી પરંપરાગત રીતિનીતિથી ‘પ્રકૃતિ-સંરક્ષણ’નું અભિયાન ચાલુ રાખીશું તો ભવિષ્ય ખૂબ જ ધૂંધળું ભાસે છે. ઉત્તમ મૂલ્યોની જાળવણી ખાતર માનવજીવનના દેખીતા વિકાસની અવગણના કરવી મુશ્કેલ છે. સદ્ગુણો માનવહિત અને પર્યાવરણીય મૂલ્યો વચ્ચે વિમુખતા નથી. પક્ષીસભર પડોશ એટલે તંદુરસ્ત પડોશ. માત્ર આપણે આ સત્યને સ્પષ્ટ જોઈ શકતા નથી. પણ ‘શું કરવું જોઈએ?’ એ બાબતે આયોજન કરવું ફક્ત સંપાદક માટે જ પડકારરૂપ છે એવું નથી પણ તેઓ જેમના ઉપર નિર્ભર છે તેવા, આપણા સૌ માટે પણ વ્યક્તિગત તથા સામૂહિક રૂપે

એક આહ્વાન છે.

‘વિહંગ’નો અંક ફરી ફરી વાર વાંચ્યા પછી હું મિત્ર મુકેશ ભટ્ટની ડાંગમાં ડાંગી ચીબરી (Forest Owl) જોયાના ખુલ્લા દાવાથી થોડો વિમાસણમાં પડી ગયો. ડાંગ કે તેની ઉત્તરે રાજપીપળાનાં જંગલોમાં ડાંગી ચીબરી ન હોવાનું કોઈ કારણ નથી; પણ સંશયાત્મક નિરીક્ષણોનો નિર્દેશ કરવામાં થોડો વિવેક દાખવવો જોઈએ. દા.ત. છેલ્લે જ્યારે સ્નેહલ પટેલના પ્રકૃતિશિબિરમાં ગયો ત્યારે મેં ખાતરીપૂર્વક કાશ્મીરી માખીમાર (Kashmir Flycatcher) સાંભળ્યો હતો, પણ જ્યાં સુધી હું તેના નરને પૂર્ણ પોશાક (plumage)માં ન જોઉં કે તેની તસવીર ન લઈ શકું ત્યાં સુધી હું મુકેશ જેટલો હોંશીલો નહીં થાઉં. મુકેશ ખૂબ જ ઉત્સાહી પક્ષીનિરીક્ષક છે અને હું ઇચ્છું છું કે રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય વર્તુળોમાં તેનું ભરોસાપાત્ર પક્ષીનિરીક્ષક તરીકે નામ થાય. ખરેખર તો બધા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોએ એક ઉમદા કોટિની સ્વીકાર – પાત્રતા મેળવવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ ને તો જ પ્રકૃતિ અભિયાનમાં તમને ગંભીરતાથી લઈ શકાય. ‘વિહંગ’ને જો એક આદરણીય સ્રોત બનાવવો હોય તો તેની વિશ્વાસપાત્રતાની જવાબદારી આપણી પ્રત્યેકની છે.

આપણા પક્ષીમિત્રો સામે હવે ત્રણ પડકારો છે; ડાંગમાંથી ડાંગી ચીબરી તથા કાશ્મીરી માખીમારની અને કચ્છના અખાતમાં આવેલા બેટ પરથી નાજુકચાંચ ખલિલી (Slenderbilled Curlew)ની સુંદર તસવીરો.

મને એક પ્રશ્ન છે; શું ‘Longtailed Nigatjar’ને ગુજરાતીમાં ‘દીર્ઘપુચ્છ દશરથિયું’ કહેવું જોઈએ કે ‘લાંબીપૂંછ’? આપણી પક્ષીયાદીમાં તેનો ઉમેરો કરવા માટે માત્ર ‘અવાજ’ સાંભળવાનું ભલે ઓળખ માટે પૂરતું ગણીએ, તો પણ સારી તસવીર આવશ્યક છે. મુશ્કેલી એ છે કે ગુજરાતમાં લગભગ

બધે ક્યાં તો તે પ્રવાસી યાયાવર (passage migrant) છે અથવા તો શિયાળુ મુલાકાતી (winter visitor). જો બોલતાં ન સાંભળીએ તો દશરથિયાંને ઓળખવાં ખૂબ અઘરાં છે. અને છેલ્લે એ સૂચન સાથે પૂરું કરીશ કે

આપણે ગુજરાતને પક્ષીઓથી 'વાઈબ્રન્ટ' કરવાનું છે, જેને માટે સૌએ મગજ દોડાવવાનું છે.

૧૪, જ્યંત સોસયટી, રાજકોટ-૩૬૪૦૦૪

કુદરતની સંભાળ

કુદરત જનાવરની કેટલી સંભાળ રાખે છે તે આપણને વડલાના ટેટા પાકવાના સમયક્રમ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જે વૃક્ષને ફળ આવતાં હોય તે બધાં વૃક્ષો ઉપર એક સાથે ફળો આવે છે અને એક જ સમયે તે બધાં વૃક્ષો ઉપર ફળો પરિપક્વ થાય છે. પણ કુદરત આ વૃક્ષોને એકીસાથે પાકવા દેતી નથી. આવી કમરચનાથી વડલા, પીપર, પીપળા વગેરે વૃક્ષો ઉપર એકીસાથે ફળ આવતાં નથી પણ અમુક જગ્યાનો વડલો વહેલો પાકે છે. પછી એ જ જગ્યાનો બીજો વડલો પાકે, એવી રીતે વારાફરતી દરેક ઉપર જણાવ્યાં તે બધાં વૃક્ષો પાકે છે, અને કુદરતે પંખીઓને માટે ચાલુ પોષણની વ્યવસ્થા આ રીતે કરી છે.

ઉપર બતાવ્યાં તે બધાં વૃક્ષો પાકે છે, ત્યારે અસંખ્ય જનાવરો તેની ઉપરથી પાકેલા ટેટા કે પેપડી ખાવા ભેળાં થાય છે; તેમાં વૈયાં અને કાબરો મોટી સંખ્યામાં પાકેલા ટેટા ખાવા આવી પહોંચે છે. તેમાં કેટલીક કાબરો અને વૈયાં આખો ને આખો ટેટો ગળા નીચે ઉતારી દે છે તે જોઈ આપણે દિગ્મૂઢ બની જઈએ છીએ. ખેરખટ્ટા તો પોતાની ચાંચથી ટેટો પાકેલો છે કે નહિ, તે નક્કી કરી પછી જ તોડે છે. તેમાં હરિયલો પણ આ પાકેલા ટેટા ખાવા આવી પહોંચે છે, તે ક્યારેક દેખાઈ આવે છે. એ ઉપરાંત દરજીડા અને કીટકીટીઓ વગેરે પંખીઓ પાંદડાં પાછળ ચોંટલા કરોળિયાનો ચારો કરતાં જોવામાં આવે છે. રાત્રી છાતીનો માખીમાર પાંદડાંની જીવાતનું ધ્યાન રાખવાને બદલે, ભોંય ભણી નજર રાખે છે અને તેની ઉપર ચાલતી જીવાત પકડવા માટે નીચે ઊડી આવે છે. બંને પ્રકારના

કાગડા તથા કોયલો રસપૂર્વક ટેટાનો આહાર કરતાં જોવામાં આવે છે. નીચે પડેલા ટેટા ખિસકોલીને પગમાં પકડી રાખી, કટર કટર ખાતાં જોવાની ઘણી ગમ્મત આવે છે. વળી જ્યારે ખિસકોલી વડલા પર હોય ત્યારે દરેક પાંદડાના ડીટિયા આગળ પોતાની જીભ ફેરવીને મીઠો રસ ચાટતી જોવામાં આવે છે. જ્યારે ટેટા ખરી પડે છે, ત્યારે વૈયાં અને કાબરો તે ટેટા વીણી ખાવા કચકચાટ કરી મૂકે છે. ટુકટુકની ટુકડી પણ આ રાતા, પાકા, રસથી લચી પડતા વડલાની મુલાકાત લેવાનું ચૂકતી નથી, પણ તેનો લીલો રંગ પાંદડાં સાથે આબાદ મળી જવાથી જલદી નજરે તે ચઢતી નથી. બુલબુલો પણ પાકીને ગળી ગયેલો ટેટો પોતાની ચાંચથી તોડી તોડીને ખાતાં બતાઈ જાય છે.

રાતનાં આ વડલા ઉપર વડવાગોળ પોતાનો હાથ અજમાવે છે. તેઓ તો એક પછી એક આવી, આખા વડલામાં ઊંધે માથે લટકી, પોતાની પાંખ ઉપર આવેલા આંકડિયા ભરાવીને ચાલતાં જોવામાં આવે છે. અને પાકેલા ટેટા શોધી ને ચૂસવા લાગે છે. તેના ચૂસેલા ટેટા અને બીજાં પંખીની બીટ (ચરક) વાટે પેટમાં અર્ધપક્વ થઈ ગયેલાં બીયાંથી, વર્ષામાં ન ધારીએ એવે ઠંડાણે તેના રોપા ઊગી નીકળતા જોવામાં આવે છે.

આવી રીતે વારાફરતી એક વૃક્ષ પાકે અને તેની ઉપર ફળો પૂરાં થાય એટલે બીજું વૃક્ષ પાકે છે. અને આપણી કહેવત પ્રમાણે, 'ઈશ્વર હાથીને હારો અને કીડીને કણ' આપતો રહે છે. અને કુદરત આ સૃષ્ટિમાં પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા જીવોને ભૂખે મરવા દેતી નથી.

સ્ત્રોત : 'કુદરતની કેડીએ-૧'

લેખક : પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૫૮

નિરીક્ષણ નોંધ

બદામી છાતીવાળો માખીમાર :

સૌરાષ્ટ્રની પ્રથમ નોંધ

તા. ૨૫-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ બરડા અભયારણ્યમાં કિલેશ્વર મંદિર પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં એક માખીમાર પર નજર પડી. તે કરંજના ઝાડની એક ડાળી પર બેઠેલું હતું. આજુબાજુમાંથી ખોરાક પકડીને ક્યારેક મૂળ જગ્યા પર પાછું આવી જતું અને ક્યારેક ઝાડની નીચેના પથ્થરો પર બેસતું હતું. પ્રથમ નજરે તે બદામી માખીમાર (Asian Brown Flycatcher) લાગ્યું. પરંતુ તેના પગનો રંગ કાળો હોવાની જગ્યાએ આછો પીળચટ્ટો ગુલાબી જણાતાં શંકા થઈ. દૂરબીન વડે ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતાં તથા તસવીર પાડતાં માલૂમ થયું કે, તેનું ઉપરનું શરીર બદામી રંગનું તથા પેટાળ મેલું ધોળું હતું. છાતી પર બદામી ઝાંચ હતી; ચાંચ બદામી માખીમાર કરતાં સહેજ લાંબી તથા નીચેના ભાગે વધારે પીળચટ્ટી ગુલાબી હતી; આંખ ફરતે સફેદ વલય (ring) હતું અને પગ આછા પીળચટ્ટા ગુલાબી હતા. આ બધાં અવલોકનોના આધારે તેમ જ અગાઉ અમે કચ્છમાં આ પક્ષી જોયું હોવાથી તે બદામી છાતીવાળો માખીમાર (Brown-breasted Flycatcher, *Muscicapa muttui*) હોવાની ખાતરી થઈ. આ અવલોકનમાં કેમેરા તથા 'માર્ગદર્શિકા' આપી મદદ કરવા બદલ શ્રી દર્શના

બદામી છાતીવાળો માખીમાર
ક્ર. : ૧૪ સે.મી

જોયું હોવાથી તે બદામી છાતીવાળો માખીમાર (Brown-breasted Flycatcher, *Muscicapa muttui*) હોવાની ખાતરી થઈ. આ અવલોકનમાં કેમેરા તથા 'માર્ગદર્શિકા' આપી મદદ કરવા બદલ શ્રી દર્શના

પટેલ અને શ્રી હિતિષા પટેલના આભારી છીએ.

આ પક્ષીની ગુજરાતની સર્વપ્રથમ નોંધ શ્રી જે. કે. તિવારીએ તા. ૨૪-૧૦-૨૦૦૭ના રોજ કચ્છમાં પિંગળેશ્વર ખાતે કરેલી. ત્યાર બાદ તા. ૨૪-૧૦-૨૦૦૮ના રોજ ડૉ. મૌલિક વરુ અને કપિલસિંહ ઝાલાએ તેને કચ્છમાં ચાડવા રખાલ ખાતે નોંધેલું. તા. ૧૯-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ શ્રી શાંતિલાલ વરુએ પણ તેને ચાડવા રખાલ ખાતે નોંધેલું. કચ્છ સિવાય સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોમાં તેની કોઈ નોંધ લેવાઈ હોવાનું જણાતું નથી.

જામનગરમાં કાળો ટૉક

તા. ૧૪-૧-૨૦૧૦ના રોજ શ્રી મેહુલ ડુડિયા સાથે એશિયન જળાશ્રિત પક્ષીગણતરી માટે જામનગર જિલ્લાના લાલપુર તાલુકામાં આવેલા ધરમપુર બંધની મુલાકાત લીધી. ત્યાં એક કાળો ટૉક (Black Stork) જોવા મળ્યો. જામનગર જિલ્લામાં તેની ખૂબ જ ઓછી નોંધ છે. બે વર્ષ પહેલાં આ જ જગ્યાએ શ્રી પી. આર. સિંધિયાએ પણ એક કાળો ટૉક નોંધ્યો હતો.

મોટા કીચડિયાની જામનગરમાં

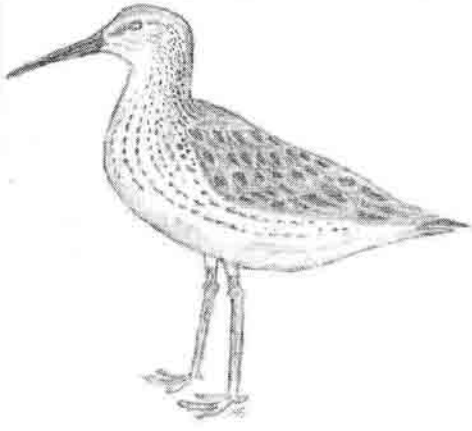
નોંધપાત્ર સંખ્યા

તા. ૫-૧-૨૦૧૦ના રોજ શ્રી કપિલસિંહ ઝાલા તથા શ્રી વત્સલ ત્રિવેદી સાથે જામનગર પાસે આવેલા વાલસુરા વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. ત્યાં મીઠાના અગરના એક પાળા પર આશરે ૫૦ જેટલા કાદવ ખૂંદવાળા પક્ષીઓ (waders)નું એક ટોળું બેઠેલું જોયું પરંતુ તેમનું અંતર વધારે હોવાથી પ્રથમ નજરે ઓળખાયા નહિ. દૂરબીન વડે નિરીક્ષણ કરતાં મોટા કીચડિયા (Great Knot) હોવાની શક્યતા જણાઈ. વત્સલે તેની તસવીરો લીધી. તા. ૪-૧-૨૦૧૦ના રોજ

મોટો કીચડિયો

મોટો કીચડિયો (Great Knot; *Calidris tenuirostris*) એ લાંબા અંતરેથી શિયાળુ પ્રવાસી તરીકે મુખ્યત્વે ભારતના દરિયાકાંઠે આવતું કીચડિયા કુળનું પક્ષી છે.

પ્રમાણમાં મોટો (૨૬-૨૮ સે.મી.) અને ચાંચ સહેજ નીચે તરફ વળેલી, એ એની ઓળખ - નિશાની બને છે. પ્રજનનકાળ સિવાય પુખ્ત પક્ષીની પીઠ પર ભાત વગરનો રાખોડી રંગ અને પેટાળ ધોળા રંગનું જોવા મળે છે. છાતીના ભાગે નાની ઊભી રેખાઓ જોવા મળે છે. પ્રજનન કાળમાં પક્ષીને પીઠ તથા છાતી પર ઘેરા કથ્થઈ રંગનાં ઘણાં બધાં ધાબાં હોય છે; અને ખભાનાં પીંછાં પર રતુંબડા રંગની ભાત જોવા મળે છે. તરુણ અવસ્થામાં પક્ષી ખૂબ જ ઘાટી ભાત ધરાવે છે જે એને વધુ આકર્ષક બનાવે છે.

ભારતમાં કેરાળા-તમિલનાડુ અને પશ્ચિમ બંગાળના દરિયાકાંઠે અસામાન્યપણે જોવા મળે છે. એ ઉપરાંત પાકિસ્તાન, શ્રીલંકા, બાંગ્લાદેશ અને મ્યાનમારના દરિયાકાંઠે એ અનિયમિત રીતે જોવા મળે છે.

સંકલન : ડૉ. પીયૂષ પટેલ

શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી અને શ્રી એસ. પી. જાડેજાએ પણ આ વિસ્તારની મુલાકાત દરમિયાન તેમને જોયા હતા પરંતુ ઓળખી નહોતા શક્યા. જો કે, શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદીએ તેની સારી તસવીરો લીધી હતી. તેમની અને વત્સલે લીધેલી તસવીરો તથા માર્ગદર્શિકાની મદદથી ખાતરી થઈ કે બધા મોટા કીચડિયા (Great Knot) જ હતા અને તેમની સંખ્યા ૫૫ની આસપાસ હતી.

મોટો કીચડિયો (Great Knot) અન્ય કાદવ ખૂંદવાવાળાં પક્ષીઓ (waders)ની સરખામણીમાં પ્રમાણમાં ખૂબ જ ઓછું તેમ જ મોટેભાગે એકલદોકલ જોવા મળતું પક્ષી છે. તેનું ઉપર્યુક્ત અવલોકન નોંધપાત્ર ગણી શકાય.

જામનગરમાં ભારતીય કાળો મુમ્મસ

તા. ૨૦-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ શ્રી દિનેશ રામારાવ, શ્રી વિનય તથા શ્રી પ્રકાશ સાથે જામનગરથી ચરકલા જવા માટે નીકળ્યા. રસ્તામાં ગુરગઢ ગામ પહેલાં બાવળના એક ઝાડ પર એક શિકારી પક્ષી બેઠેલું જોયું. દૂરબીન વડે ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતાં તે ભારતીય કાળો મુમ્મસ (Indian Spotted Eagle) હોવાની ખાતરી થઈ. શ્રી દિનેશ રામારાવે તેની સારી તસવીરો લીધી.

જામનગરમાં મળતાવડી ટિટોડી

તા. ૫-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી સાથે જામનગરથી ૨૦ કિ.મી. દૂર જામનગર - લાલપુર રોડ પર આવેલા રંગમતી બંધની મુલાકાત લીધી. અહીં પક્ષીનિરીક્ષણ એકંદરે સારું રહ્યું; જેમાં ૫૦ કરકરા (Demoiselle Crane), ૮ રાખોડી કારચિયા (Common Pochard), ૧૨ સીંગપર (Northern Pintail), ૫ ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck), ૧ મસ્ત્યભોજ (Osprey), ૧ ફાટીચાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork), ૧૦ મોટા ગડેરા (Black - tailed Godwit) અને ૧૦૦ + ટીલિયા (Ruff) જેવાં

પક્ષીઓ જોયાં. પરત ફરતી વખતે બંધના એક છેડે પાણીમાં બેઠેલા આશરે ૭૦ જેટલા રીલિયા (Ruffin) ટોળાએ અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું. દૂરબીન વડે ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતાં આંખો પર વિશ્વાસ ન થયો, કારણ કે તેમની સાથે ૨ મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing) પણ હતી. પ્રમાણમાં ખૂબ જ ઓછી નોંધ ધરાવતા તથા મોટે ભાગે સૂકા ખુલ્લા વિસ્તારો અથવા ખેતરાઉ પ્રદેશો પસંદ કરતા આ વિરલ પક્ષીને પાણીમાં જોવાનો આનંદ અનેરો હતો. અશ્વિનભાઈએ તેની સારી છબી લીધી. જામનગર જિલ્લામાં આ પહેલાં તેની કોઈ નોંધ લેવાઈ હોવાનું જણાતું નથી.

ડૉ. મૌલિક એસ. વડુ

ફિઝિયોલોજી વિભાગ, શ્રી એમ. પી. શાહ મેડિકલ કોલેજ, જામનગર

પોપટનો રાતવાસો

૧૭-૧-૧૦ના રોજ સાંજે ૬-૩૦ વાગ્યે અમદાવાદ રેલવે સ્ટેશન ઉપર હું હતો ત્યારે રેલવેના પાટાની નજીક આવેલાં ચાર વેઘૂર વૃક્ષો ઉપર અંદાજે ૧૦૦૦ પોપટ (Rose-ringed Parakeet) જોયા. સામે સોએક કાગડા (House Crow) પણ હતા.

મારી જાણમાં અહીં તેમનો કાયમી વસવાટ છે. દિવસ દરમિયાન તેઓ દૂર-દૂર ચાલ્યા જાય છે અને સાંજના સમયે પરત આવી જાય છે. મહેમદાવાદમાં હમણાંથી કાગડાની સંખ્યા વધી હોય તેમ લાગે છે.

હિતેશભાઈ

અમદાવાદ

મહુવા નજીક કાળીડોક ટૉક

મહુવા પાસે રાણીગાડા વીડીની નજીક નાની તલાવડી જેવું છે. ૧૦-૧-૧૦ના રોજ સુરતના મિત્રો સાથે ત્યાં જવાનું થયું ત્યારે એક કાળીડોક ટૉક (Black-necked Stork) જોયો.

મહુવા નજીક ગીધ

૧૦-૧-૧૦ના રોજ મહુવા, ઝાપોદર અને

નાગેશ્રીમાં ગીધની ગણતરી કરતાં અંદાજે ૮૦ ગીધ જોવા મળ્યાં.

૧૨-૧૩જાન્યુ. '૧૦ના રોજ 'રોયલ સોસાયટી ફૉર પ્રોટેક્શન ઓફ બર્ડ્ઝ' (RSPB)ના શ્રી રિચર્ડ કથબર્ટ સાથે ગીધની ખોરાક તથા માળાની જગ્યાઓની મુલાકાત લેતાં કુલ ૮૦થી ૧૦૦ ગીધ મળ્યાં.

સામાન્ય રીતે આ વિસ્તારમાં ૫૦થી ૭૦ ગીધ જોવા મળે છે. ગીધની વધુ સંખ્યા સ્થાનિક સ્થળોત્તરને લીધે હોય તેમ લાગ્યું.

રુચિ દવે

૩૬, હાઉસિંગ બોર્ડ સોસા., મહુવા-૩૬૪૨૮૦

વિગર્સના શક્કરખોરા વિશે

આ શક્કરખોરાનો સમાવેશ ભારતનાં દેશજ (endemic) પક્ષીઓમાં થાય છે. સૌ પ્રથમ વાર સાઇક્સે ૧૮૩૨માં એનું વિગર્સના શક્કરખોરા (Vigors's Sunbird, *Cymyris vigorsii*) તરીકે વૈજ્ઞાનિક વર્ણન આપ્યું હતું. પરંતુ ૧૮૨૬માં સ્ટુઅર્ટ બેકરે તેને ફૂલરાજ (Crimson Sunbird, *Aethopyga siparaja*)ની જ એક ઉપજાતિ (sub-species) તરીકે ઓળખાવ્યું. રિપ્લી (૧૮૬૧) અને અલી તથા રિપ્લી (૧૮૭૪) ફૂલરાજની ચાર ઉપજાતિનો ઉલ્લેખ કરે છે : *Aethopyga siparaja seheriae*, *A. s. labecula*, *A. s. nicobarica* અને *A. s. vigorsii*. ટ્રિમિટ, ટ્રિમિટ અને ઇન્સ્કપ (૧૮૮૮) તથા કેઝ્મિર્ઝેક અને વાન પેર્લો (૨૦૦૦) ફૂલરાજની ચાર ઉપજાતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. છેલ્લે ૨૦૦૫માં રાસ્મુસેન અને એન્ડરસન દ્વારા પશ્ચિમ ઘાટમાં જોવા મળતી ઉપજાતિ *Aethopyga siparaja vigorsii*ને શારીરિક રચનાના એકાધિક ફેરફારોના આધારે જાતિનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે; Western Crimson Sunbird, *Aethopyga vigorsii* તરીકે.

આ શક્કરખોરો પશ્ચિમ ઘાટમાં, ગુજરાતમાં નર્મદાની દક્ષિણેથી ગોવા સુધી જોવા મળે છે. આ

ઉપરાંત સાતપુડા પર્વતમાળાના પશ્ચિમ ભાગ (ખાનદેશ)માં તળેટીથી શરૂ કરી આશરે ૧૦૦૦ મીટર સુધી પણ તે જોવા મળે છે. દક્ષિણ તરફ જતાં નીલગિરિ પર્વતોમાં પણ તેનો વ્યાપ છે. સદાપર્ણી જંગલો તથા ભીનાં પર્ણપાતી જંગલોનું આ સામાન્ય પક્ષી છે.

મેં ડાંગમાં આ શક્કરખોરાને નિહાળ્યો છે. તે ઉપરાંત રતનમાળ (જિ. પંચમહાલ)માં અને પોળો (જિ. સા.કાં.)માં પણ મેં તેને જોયેલ છે, જે તેના વ્યાપમાં થયેલો વધારો સૂચવે છે.

અર્પિત દેવમુરારિ

'અવનિ', ૧/૮, આનંદ કોલોની, વિકાસગૃહ, જામનગર-૩૬ ૧૦૦૮

કાબર અને સમળીના શિકાર

બપોરના લગભગ અઢી વાગ્યાની આસપાસ મારી ઓફિસની બહાર ઘોડા કાબરે (Bank Myna) અચાનક કલબલાટ શરૂ કર્યો. જે થાંભલા પર બેઠી હતી તેની નીચે એક ફૂતરું ઊભું હતું એટલે કદાચ. ફૂતરું ગયું કે તરત જ ઘોડા કાબર નીચે ઊતરી અને ધૂળમાં સંતાયેલી 'Bark Gecko' પર તરાપ મારી, તેના ગળા પર બે-ત્રણ નખત ચાંચ મારી અને લઈને ઊડી ગઈ. ૧૦-૧૫ મિનિટ બાદ ફરીથી એ જ થાંભલા પર બેસી ગઈ.

ઢળતી સાંજે (૭-૨૫ વાગ્યે) સુરતના એક રાજમાર્ગ પરથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. આકાશમાં પક્ષીઓનો સદંતર અભાવ હતો, પણ વડવાગોળ (Fruit Bats) પોતાની રાતચર્યામાં વ્યસ્ત થઈ રહ્યાં હતાં. એવામાં એક સમળી (Black Kite)ને લગભગ બે

માળ ઊંચે હવામાં સરકતી જોઈ. વાગોળ સમડીને હેરાન કરી રહી હતી. લગભગ ૧૦-૧૫ મિનિટ હેરાન કર્યા બાદ વાગોળ ચાલી ગઈ. સમળી સરકતી-સરકતી મારી ઉપરથી પસાર થઈ ત્યારે મેં નોંધ્યું કે સમળીના પંજામાં વાગોળનું બચ્ચું હતું.

સુરતની આસપાસ

તા. ૨૪-૧૨-૦૮ના રોજ મિત્ર હિતેશ ટોપીવાળા સાથે સવારે ૭-૧૫ કલાકે ગવિયર તળાવની મુલાકાત લીધી. રસ્તામાં તાર પર એક કપાસી (Black-Shouldered Kite) બેઠેલી જોઈ. તળાવે પહોંચ્યા ત્યારે પીળક (Eurasian Golden Oriole)ની બે જોડી ઊડીને બીજા કિનારે જઈ રહી હતી. તળાવમાં ૧૦ નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling-Duck) હતી. દેશી બાવળ (*Acacia nilotica*)ના ઝાડ પર સુગરી (Baya Weaver)નું ૩૦થી ૪૦નું એક ટોળું જોવા મળ્યું. દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)ના કથ્થાઈ, લાંબી પૂંછડીવાળા નરને તથા માદાને કાસીદના ઝાડ પર અને તળાવની આજુબાજુ કરેલી 'ચેઇન લિંક'ની વાડમાં ખોરાક શોધતાં જોયાં. બાજુના ખેતરમાં બે ફાટીચાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork) જોયા. એક મધિયો (Oriental Honey Buzzard) આકાશમાં તરતો હતો. અમે ત્યાં રોકાયા તેટલા સમયમાં મત્સ્યભોજ (Osprey)ને ત્રણ વાર જાણે વિમાન 'કેશ' થતું હોય એ રીતે પાણીમાં ડૂબકી મારતું, ડોક પાણીની અંદર નાખીને આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતું, તેમ જ પાંખ પાણીમાં ડુબાડીને

ઝાડ વાવવું અને તેનું લાલન કરવું; નદીને નિહાળવી અને ધરતીની રિલ્લિને માણવી; ઊડતા પંખીને જોવું અને તેની ઉડાનના સૌંદર્યનો આસ્વાદ લેવો, સંવેદનશીલતા હોવી અને આપણી આસપાસ વિલસી રહેલા અદ્ભુત જીવન પ્રત્યે અભિમુખ થવું - આ બધું માનસિક વિકાસ માટે બહુ જરૂરી છે.

જે. કૃષ્ણમૂર્તિ

નહાતું જોયું. તેનું આવું વર્તન અમે પહેલી વાર જોયું. જોકે આ સમય દરમિયાન તેણે એક પણ વાર પંજા આગળ કરીને શિકાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. ગવિયરથી અમે ઉમરા ઓવારા પર ગયા, જ્યાં ૨૦ પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), ૫૦ વચેટ ધોળા બગલા (Median Egret), ૧૪ ધોળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis), ૪ શ્યામશિર ધોમડા (Blackheaded Gull), ૨ દરિયાઈ બગલા (Western Reef Heron) તથા પીળી ડોકવાળાં ઉઢેર બગલા (Cattle Egret) જોયાં.

દર્શન જરફોષ

૧૦૭, સારસ્વતનગર સોસા, લેક વ્યુ ગાર્ડન,
ડુમસ રોડ, પીપળોદ, સુરત-૩૯૫૦૦૭

ધાતરવડી બંધ

રાજુલાથી માત્ર ૧ કિ.મી. દૂર ધાતરવડી બંધ નવો બન્યો છે. આ વર્ષે તેમાં પાણી પણ ભરવામાં આવ્યું છે. છીછરો ને વધુ વિસ્તારવાળો આ બંધ પક્ષીઓને આ વર્ષથી જ અનુકૂળ આવી ગયો હોય તેમ લાગે છે. ૨૮-૧૧-૦૮ના રોજ અહીં પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં નીચે મુજબ પક્ષીઓ જોવા મળેલ.

ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) ૭૦, ગયણો (Northern Shoveller) ૨૦, સીંગપર (Northern Pintail) ૨૦, ભગવી સુરખાબ (Ruddy Shelduck) ૧૦, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) ૬, ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) ૨૦, નકટા (Comb Duck) ૧૦, નાની મુરઘાબી (Common Teal) ૧૦, નાની ડૂબકી (Little Grebe) ૪, ભગતડાં (Coot), ગજપાઉં (Black-Winged Stilt) ૧૨, નાની તુતવારી (Common Sandpiper) ૧૧૦, ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper) ૬, ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover) ૨, કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover) ૨, પીળીચાંચ ઢોંક (Painted

Stork) ૧૬, નાના કાજિયા (Little Cormorant) ૧૮, તારોડિયા (Wire-tailed Swallow) ૮૦, ચમચા (Eurasian Spoonbill) ૧૬, કબૂત બગલો (Grey Heron) ૨, કાણી બગલી (Indian Pond Heron) ૨, કરકરા (Demoiselle Crane) ૬.

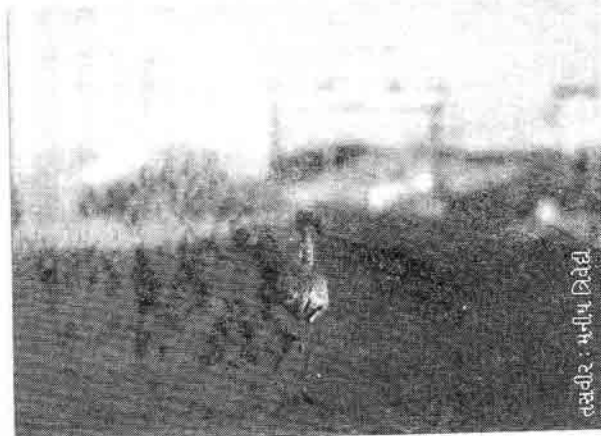
રાજુલાનું ગટરનું પાણી સીધું આ જળાશયમાં મળતું હોઈ ભવિષ્યમાં પ્રદૂષણનું પ્રમાણ વધશે. આ બાબતની વર્તમાનપત્રોમાં પણ રજૂઆત કરેલ છે અને સ્થાનિક નગરપાલિકાને પણ પત્ર આપેલ છે. મચ્છીમારી પણ અનઅધિકૃત રીતે થાય છે, જે અટકાવવા બંધના સત્તાધીશોને જાણ કરેલ છે.

ડૉ. પી.પી. મુછડીયા

મુછડીયા સર્જકલ હોસ્પિટલ, ગાયત્રી મંદિર રોડ,
જિ. અમરેલી, રાજુલા-૩૬૫૫૬૦

એકલો જાને રે !

અમે ત્રણ મિત્રો ૨૨-૧૧-૦૮ના રોજ સવારે ૭-૦૦ વાગ્યે 'વાલસુરા' (જામનગરથી રોઝીબંદર તરફ) જવા નીકળ્યા. 'વાલસુરા ભારતીય સેના' દ્વારા મેરેથોન દોડનું આયોજન હતું. તેનાથી આગળ અમે રસ્તાની બંને બાજુએ પક્ષી નિહાળતા જઈ રહ્યા હતા. ત્યારે અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મોટા હંજ (Greater Flamingo)નું એક બચ્ચું રસ્તા પર આરામથી ચાલીને જઈ રહ્યું હતું. તે

તસવીર : મનીષ ત્રિવેદી

રસ્તાની એક બાજુએ મીઠાનાં અગર તરફ આગળ વધ્યું. તે એટલું નાનું હતું કે ઊડી શકતું ન હતું. આમ તો નિયમિત સારી સંખ્યામાં હંજના સમૂહ જામનગરમાં સર્વત્ર આવે છે. ત્યાર બાદ અમે ઘણી જગ્યાઓ પર જઈને હંજનું અવલોકન કર્યું. ઘણા વિસ્તારોમાં અમારાં અવલોકનો દરમિયાન અમે એક નોંધ લીધી કે, મોટી સંખ્યામાં જોવા મળેલ બચ્ચાં જરૂર પડે જ ઊડતાં હતાં; બાકી તો તે ચાલીને જ દૂર થઈ જતાં હતાં.

સૂરજ જોષી,

ડી-૧/૧૭, ગર્વમેન્ટ કોલોની, મેદાન પાસે, જામનગર-૩૬૧૦૦૧

આશિષ, મનીષભાઈ ત્રિવેદી

સરદાર પટેલ રિંગરોડ પાસે ગીધનું અવલોકન

તા. ૨૪-૧૨-૦૮ના રોજ ગાંધીનગર તરફ જતાં અચાનક ઊડતાં ગીધ ઉપર નજર ગઈ. આજુબાજુ નજર કરતાં મરેલ નીલગાયના મારણ ઉપર ખોરાક લેતાં, તેની આજુબાજુના ઝાડની છાંયમાં આરામ કરતાં તેમજ ઊડતાં, આશરે ૨૧૩ ગીધ (Indian White-backed Vulture), ૩ ગિરનારી ગીધ (Long-billed Vulture), અને ૭ ખેરા (Egyptian Vulture) જોયા. મારણ ઉપર ત્રણ કૂતરાંઓએ ગીધને ભગાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો તે નોંધ્યું.

નરેશકુમાર નારણભાઈ જાદવ

'પંખીનિવાસ', જાદવવાસ, એસ.ટી.સ્ટેન્ડ સામે, સાણંદ,

તા. સાણંદ, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૧૧૦

કુંજ-સર્વેક્ષણનો દિવસ

તા. ૧૫ જાન્યુઆરી ૨૦૧૦ના રોજ હું અને મુકેશ કોલડિયા ભુજથી હાજીપીર, ભીટારા થઈને મોટા રણના રસ્તે ખાવડા જવા નીકળ્યા હતા. તે દિવસે ઉષ્ણતામાન લગભગ ૭ અંશની આજુબાજુ હતું. ખૂબ જ ઠંડો પવન આવી રહ્યો હતો. નખત્રાણાથી હાજીપીર જવાના રસ્તે હાજીપીરથી લગભગ ૪ કિ.મી. દૂર

અમોએ કુંજ (Common Crane)નાં ૫૦૦-૫૦૦નાં એવાં ચાર ટોળાં નિહાળ્યાં. અમો તો આ જોઈને ખૂબ જ ખુશ થઈ ગયા અને તસવીર પણ લીધી. આ વિસ્તાર મુખ્યત્વે છૂટાછવાયા લાણા (Suaeda Scrub)નો હતો અને લગભગ અડધા કિ.મી. સુધી આ કુંજનું ટોળું બેઠેલું હતું. ત્યાર બાદ ત્યાંથી આગળ નીકળતાં હાજીપીર પાસે ફરીથી કુંજ જોઈ. ત્યાંથી રણમાં આગળ નીકળતાં એગ્રોસેલ ફેક્ટરી તથા જ્યાં છેલ્લાં બે વર્ષથી રણોત્સવ થાય છે તે ધોરડો ગામના રણમાં ૨૫૫૦ જેટલી કુંજ નિહાળી. આ સમયે બપોરના ૧-૩૦ વાગ્યા હતા. અહીંથી આગળ ખાવડા તરફ જતાં ખાવડા પાસે રણમાં આવેલ સોલારીસ કંપનીની કેમિકલની ફેક્ટરી પાસે પણ અમે ૫૦થી વધારે કુંજની નોંધ કરી.

તા. ૧૫ જાન્યુઆરી અમારે માટે કુંજ-સર્વેક્ષણનો દિવસ બની ગયો; અમે લગભગ ૪૬૦૦ જેટલી કુંજની ગણતરી કરી હતી.

જાગૃતિ સંઘવી,

મુકેશ કોલડિયા

ગુજરાત ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડેઝર્ટ ઇકોલોજી, ભુજ

ઢોર બગલો અને કાળિયો કોશી

ફેબ્રુ. ૨૦૧૦માં એક દિવસ થોળથી અમદાવાદ પાછા ફરતાં મેં આવું જોયું! હું વાહન પર જઈ રહ્યો હતો ત્યારે રસ્તાની ડાબી બાજુથી પક્ષીની ચીસ આવી, જે ૧૦-૧૫ ક્ષણ સુધી ચાલુ રહી. હું વાહન ઊભું રાખી તે દિશામાં જોઉં ત્યાં સુધીમાં તો એક ઢોરબગલા(Cattle Egret)એ ચાંચથી કાળા કોશી(Black Drongo)ને પકડેલો જોયો. કોશી છૂટવાની કોશિશ કરી રહ્યો હતો. અડધી મિનિટમાં તે પ્રયત્નપૂર્વક છૂટી શક્યો. પણ તે પછીનું કોશીનું વર્તન રમૂજ તથા આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું હતું. કોશી પાછો આવ્યો અને ઢોરબગલાની બરાબર સામે બેસીને આમતેમ ફૂદવા લાગ્યો. જાણે આહવાન આપતો હોય તેમ, 'લે હવે તારામાં તાકાત હોય તો પકડ મને!'

ટિલોરની ખાવાની રીત

૧૪-૧-૦૮ના રોજ કચ્છના નાના રણમાં જવા સવારે ૬-૦૦ વાગ્યે નીકળી ગયા. રણમાં અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે વાહનથી ૨૮૦ મી. દૂર ટિલોર (Houbara)ના ત્રણ નર જોયા. આમાંના એક નરે જમીન પર ચાંચ અને ત્યાર બાદ ગળું ઘસીને અંદરથી કંદ ખોદી કાઢ્યું અને ખાધું.

પીળીચાંચ ટૅકની ખાવાની રીત

૨૨-૧૧-૦૮ રવિવારના રોજ થોળથી અમદાવાદ પાછા ફરતાં અઢાણા ગામ પાસે અમે પીળીચાંચ ટૅક (Painted Sterk)ની ખાવાની રસપ્રદ રીત નોંધી.

રાબેતા મુજબ, ત્રણ પીળીચાંચ ટૅક છીછરા પાણીમાં પગથી પાણીના તળિયે ગૂંદીને શિકાર શોધતા હતા. તેઓ ખોરાકમાં દેડકા, સર્પ વગેરે લેવા માટે જાણીતા છે. તેમાં એકે, એક દેડકાને જમીનમાંથી ઊગેલા ઘાસ પર વીંટળાયેલો જોયો. તેણે પોતાની ચાંચ આગળ-પાછળ કરી ૬-૮ સે.મી. કદના દેડકાને ઘાસની પાંદડી પરથી છૂટો કર્યો અને કોઈ મુશ્કેલી વિના ગળી ગયો.

નીરજ ભિસ્ત્રી

૫૦૧, સ્વાગત, સી.જી. રોડ, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અમરેલી જિલ્લામાં રાજહંસ

શ્રી ભાનુભાઈ અધ્ધર્યુના સાંનિધ્યમાં છેલ્લાં ચારેક વર્ષથી હું નિયમિત રીતે પક્ષીનિરીક્ષણ કરી રહ્યો છું.

આ વર્ષે તા. ૧૨-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ મને ઓચિંતો જ નળસરોવર જોવોનો મોકો મળી ગયો. મારા સાહુભાઈ ધર્મેશ ત્રિવેદીની સાથે વહેલી સવારે ૬-૦૦ વાગ્યે તો અમે નળસરોવરની અંદર હતા. હોડીવાળો પક્ષીઓનો ઠીક-ઠીક જાણકાર હતો. અહીં ગ્રાજહંસ (Greylag Goose) સિવાય ખાસ ઉલ્લેખનીય જળાશ્રિત પક્ષીઓ ન દેખાયાં. શું હું વહેલો હતો? હા, લડાખી ધોમડા (Brown-headed Gull) પુષ્કળ હતા અને બધાં લોકો એમને કંઈક ને કંઈક ખવડાવતા હતા - આ ધોમડા ગાંઠિયાના ખાસ શોખીન લાગ્યા! *

(બે-ત્રણ વર્ષ પહેલાં જામનગરના લાખોટા તળાવમાં લોકોની ગાંઠિયા વગેરે ખવડાવવાની ચેષ્ટાથી મોટી સંખ્યામાં ધોમડા મૃત્યુ પામ્યા હતા. ત્યાર પછી એ પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ આવી ગયો હતો, એવી મારી જાણ છે. ગત શિયાળે નળસરોવરમાં પહેલી વાર લોકો દ્વારા પક્ષીઓને ખવડાવવાની પ્રવૃત્તિની નોંધ લેવાઈ હતી. આ અકુદરતી ખાદ્યપદાર્થોથી પક્ષીઓને નુકસાન થઈ શકે અને વનખાતાએ તેના ઉપર રોક મુકવી જોઈએ.-વિ.)

૧૫-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ રાજકોટ જવાનું થતાં રાંદરડા નર્સરી પાછળ આવેલા તળાવમાં ગયેલો. ત્યાં ખૂબ જ પક્ષીઓ હતાં. ખાસ ઉલ્લેખનીય હતાં ધોળીઆંખ કારચિયા (Ferruginous Pochard), જે ચારેક હતા. આ અગાઉ આ પક્ષીઓ મેં રાંદરડામાં જોયા ન હતાં.

આ વખતે એક અસામાન્ય કહી શકાય એવી ઘટનાના ભાગ રૂપે મેં તથા ભાનુભાઈએ અમરેલી જિલ્લાના કૃષ્ણગઢ બંધ પાસે પર ૨૬-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ સાંજના ૫-૪૫થી ૬-૧૫ની વચ્ચે એક રાજહંસ (Barheaded Goose) જોયો. આ અગાઉ અહીં ક્યારેય રાજહંસ જોયાનું નોંધાયેલ નથી; ભાનુભાઈના કહેવા અનુસાર છેલ્લા પંદર વર્ષમાં તેની નોંધ થઈ નથી. ત્યાર બાદ ૨૭-૧૨ તથા ૧૦-૧ના રોજ ફરી કૃષ્ણગઢ બંધ જઈને તપાસ કરી પણ રાજહંસ જોવા મળ્યો નહીં.

ધારીમાં ખોડિયાર બંધના જળાશયમાં શ્રી ડાંગરભાઈએ લગભગ આ જ અરસામાં ચાર રાજહંસ

જોયાની વાત મને ફોન પર કરી. તો શું રાજહંસ ફરી સૌરાષ્ટ્રમાં આવવા લાગ્યા કે શું? કદાચ આ વર્ષે મોટા ભાગનાં જળાશયો ક્યાં તો ખાલી છે અથવા તો તેમાં પાણી બહુ જ ઓછું છે તેને લીધે તો આમ નહીં બન્યું હોય ને?

ગુણવંત ત્રિવેદી

ભારતીય જીવન-વીમા નિગમ, સાવરકુંડલા

કાળી વાબગલીની નોંધ

કાળી વાબગલી (Black Tern) ભારતમાં ક્વચિત્ જ જોવા મળતી વાબગલી છે. ગુજરાતમાં, ૧૯૯૧માં મેં વસ્ત્રાપુર (અમદાવાદ)ના તળાવમાં કેટલાંક પક્ષીઓ નોંધ્યાં હતાં. આ સિવાય ગુજરાતમાં તેની અન્ય કોઈ નોંધ મારા ધ્યાનમાં નથી.

૨-૧૦-૦૯ના રોજ સુરેન્દ્રનગરના ભાસ્કરપુરા તળાવની મુલાકાત વખતે હું, મારાં પત્ની તથા દીકરો ૧૫ મિનિટ પાળા ઉપર ચાલ્યાં. ત્યાં ગોળાઈમાં આવેલા બંધની એક બાજુ ભાસ્કરપુરાનું મુખ્ય જળાશય હતું, જેમાં ઘણું બધું ઘાસ હતું; જ્યારે બીજી તરફ ઊંડું અને ઠીકઠીક મોટું ખાબોચિયું હતું. આ ખાબોચિયામાં નાની

મોટી પુષ્કળ માછલીઓ હતી. ખાબોચિયાનું પાણી બંધની સપાટી પરથી પાતળી ધારે વહ્યા કરતું હતું, જેમાં નાની માછલીઓ તરતી જોઈ શકાતી હતી. આ માછલીઓથી આકર્ષિત કેટલીક વાબગલીઓમાંની ૫ કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) હતી. બાકી રહેલી નાની વાબગલીઓમાં બે-એક કાશ્મીરી વાબગલીઓ (Whiskered Tern) સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. બાકીની ૪ વાબગલીઓમાં ડોકની બાજુમાં અને પાંખના મૂળની આગળ કાળો ડાઘ દેખાઈ આવતો હતો. કમનસીબે મારી પાસે ત્યારે દૂરબીન ન હતું એટલે વાબગલી નજીક આવે ત્યારે જ આ ડાઘ દેખાતો હતો. જો કે, મેં મારા 'ડિજિટલ કેમેરા'થી થોડી તસવીર લઈ લીધી. 'કમ્પ્યુટર' પર આ તસવીરોને ઝીણવટથી જોતાં આ કાળા ડાઘવાળી વાબગલીનું માથું કાશ્મીરી વાબગલી કરતાં જુદું જણાઈ આવતું હતું. આમ કાળી વાબગલીની હાજરી નિઃશંક હતી. ગુજરાતમાં કાળી વાબગલીની તસવીર સાથેની આ પ્રથમ નોંધ કહી શકાય.

ડૉ. કેતન વટ્ટ

એફ-૫૧, નંદનવન-૩, મૌલિક વિલે પાસે,
સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

વસંતને વધામણાં

ફાગણ માસમાં ઘઉંની લાણી લગભગ પૂરી થાય છે. એટલે તે ઘઉંના ખેતરમાં ફુંજો અને કરકરા ઘઉંના પડેલા દાણા ચરવા ઊતરી પડ્યાં છે. આ સમય ઉપર તેઓનાં ટોળાંની સંખ્યા અસાધારણ મોટી જણાતી હતી એ ઉપરથી જણાતું હતું, કે હવે આ પક્ષીઓ આપણા થોડા વખતનાં મહેમાન છે. એ જ પ્રમાણે બતકો અને બીજાં યાયાવર જળચરો લગ્નના વાઘા સજી જવાની તૈયારીમાં હોય એ દેખાતું હતું. અને બીજાં ઝીણાં યાયાવરો પણ પોતાને દેશ ઊપડી જવાની તૈયારી કરતાં હોય એવું જણાતું હતું. તો કેટલાંકે તો આપણી સીમ ક્યારનીયે છોડી દીધી હતી... ફુંજો ભોંશિંગનો ચારો કરી બદનમાં તૈયાર થઈ ગયેલી જણાતી હતી.

...તમામ દેશી અને પરદેશી પંખીઓ જાણે વસંતને વધામણાં આપતાં હોય એમ પોતાનું સંગીત લલકારવા લાગી ગયાં હતાં. પીળકનો પાવા જેવો સૂર સાંજ ટાણે કોઈ આમલી કે પીપળાની ઊંચી ડાળેથી સાંભળવામાં આવતો હતો. વળી શોબિગી પણ પોતાની સીટી જોરશોરથી આખો દિવસ બજાવ્યા કરતાં હતાં, અને રાજાલાલ તો એટલાં ઝીણાં પંખી કે, તેને જોવા કરતાં તેની બારીક સીટી સાંભળીને તેની જોડી ક્યાં છે તે શોધવાની ગમ્મત આવતી હતી. તે ઉપરાંત રાજી ચકલીઓ પણ પોતાનું ગુંગું ખંખારવા લાગી ગઈ હતી.

સ્રોત : 'કુદરતની કેડીએ-૧'

લેખક : પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૫૯

કચ્છમાં માળાવસાહતની માહિતી :

વર્ષ ૨૦૦૯

આ વરસે કચ્છમાં ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૯ દરમિયાન જે જે માળાવસાહત જોયેલ છે તેની માહિતી આ સાથે રજૂ કરેલ છે.

૨-૯-૦૯, રાજેન્દ્રબાગ, હમીરસર તળાવ પાસે, ભુજ : ઢોર બગલા (Cattle Egret)ના વિવિધ વૃક્ષો પર ૪૦૦ માળા. અમુક માળામાં બચ્ચાં તથા અમુકમાં ઈંડાં સેવવાની કામગીરી. ૧૦ પુખ્ત પક્ષીઓ, ૩૦૦ બચ્ચાં

૨૬-૯-૦૯, બાલિયા બંધ, તા. મુંદ્રા : ઢોરબગલા, ચમચા, નાના કાજિયા, નાનો ધોળો બગલો તથા રાતબગલાની મિશ્ર માળાવસાહત

ઢોર બગલા : ૫૦ માળા, અમુક માળામાં બચ્ચાં તથા અમુકમાં ઈંડાં સેવવાનું ચાલુ, ૭૦ પુખ્ત પક્ષીઓ.

નાનો કાજિયો (Little Cormorant) : ૧૬ માળા, માળામાં સળી લઈ જવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ, ઈંડાં સેવન ચાલુ, ૧૦ પુખ્ત પક્ષીઓ.

નાનો ધોળો બગલો (Little Egret) : ૪ માળા, ૪ પુખ્ત પક્ષીઓ, ઈંડાંસેવન ચાલુ.

રાત બગલો (Black-crowned Night-Heron) : ૫ માળા, ઈંડાંસેવન ચાલુ, ૫ પુખ્ત પક્ષીઓ.

૧૯-૯-૦૯, ડોણ ગામતળાવ, તા. માંડવી : પીળીચાંચ ઢોંક(Painted Sterk)ના ૧૦ માળા, ઈંડાંસેવન ચાલુ, ૨૦ પુખ્ત પક્ષીઓ.

કચ્છમાં પક્ષીઓના પ્રજનનની

માહિતી : વર્ષ ૨૦૦૯

કચ્છમાં આ ઋતુમાં નીચે મુજબનાં પક્ષીઓને પ્રજનન કરતાં નિહાળેલ (ઓગસ્ટ ૦૯થી નવેમ્બર ૦૯ દરમિયાન) જેની માહિતી નીચે મુજબ છે.

સુગરી (Baya Weaver) : ૧૬-૯-૦૯, સૈયદપર રખાલ તા. ભુજ : ૦૭ તૈયાર થતા માળા, ૭ નર હાજર; ૨૬-૯-૦૯ બાલિયા બંધ, તા. મુંદ્રા : ૦૮

તૈયાર થતા માળા, ૪ નર હાજર. લેર બંધ ૩-૯-૦૯, તા. ભુજ : ૨૦ માળા, અમુક તૈયાર થતા, અમુક પૂર્ણ. ૧૦ નર, ૪ માદા હાજર હતાં.

ટપૂસિયું (White-throated Munia) : ૧૯-૯-૦૯, ડોણ ગામતળાવ, તા. માંડવી : બોરના ઝાડ પર માળો, જોડી હાજર.

કાળી કાંકણસર (Black Ibis) : ૯-૯-૦૯, પિયોણી મંદિર, તા. નખત્રાણા : ચાંચમાં સળી લઈ ઝાડ પર જતું પુખ્ત પક્ષી માળાની તૈયારી કરતું જણાયું.

તારોડિયું (Wire-tailed Swallow) : ૨૬-૯-૦૯, બાલિયા બંધનું બસસ્ટેશન, તા. મુંદ્રા : બસ-સ્ટેશનની છતમાં માળો, જોડી હાજર; ૯-૧૧-૦૯ પિયોણી મંદિર, તા. નખત્રાણા : મંદિરના બાહ્ય ગૃહની છતમાં માળો, જોડી હાજર; ૯-૧૧-૦૯, ફોટ મહાદેવ, તા. નખત્રાણા : મંદિરના બાહ્ય ગૃહની છતમાં માળો, પક્ષી બચ્ચાંને ખવડાવતું ૧ પુખ્ત.

કાસવતી બંધ પર પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૩-૨-૨૦૧૦ના રોજ ભુજ તાલુકાના લોડાઈ નજીકના કાસવતી બંધ ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયેલ. મારી સાથે 'પેલિકન નેચર કલબ'ના પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો નવીન બાપટ, સુબોધ હાથી તથા મહમદહુસેન ખત્રી પણ જોડાયેલ. આ મુલાકાત દરમિયાન નીચે મુજબનાં મહત્વનાં પક્ષીઓ જોવા મળેલ.

મત્સ્યબોજ (Osprey) - ૧, પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) - ૦૧ માદા, સાપમાર (Short-toed Snake-Eagle) - ૦૧, લરજી (Common Kestrel) - ૦૧, થોરિયો ગંદમ (Grey-necked Bunting) - ૧૨, લહેરિયો ગંદમ (Striolated Bunting) - ૧૦, શિયાળુ રેત અબાલી (Sand Martin) - ૦૨, સર્પઝીવ (Darter) - ૦૩, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) - ૮૦, સીંગપર (Northern Pintail) - અંદાજે ૧૦૦, નાની

નિરીક્ષણ નોંધ

મુરઘાબી (Common Teal) - અંદાજે ૧૦૦, મોટી ચોટલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) - ૦૧, કુંજ (Common Crane) - ૫૦.

શ્યામશિર ધોમડાની ખોરાક લેવાની નવી રીત

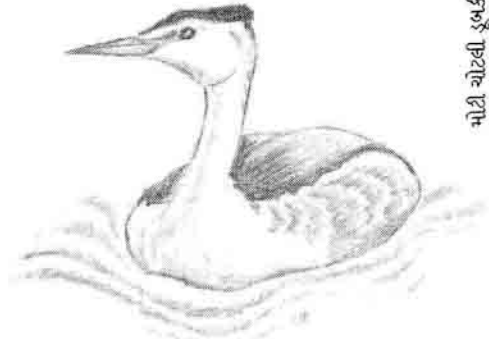
તા. ૨૦-૧-૨૦૧૦ના રોજ માંડવી મુકામે રુકમાવતી નાળ પર જળચર પક્ષી ગણતરી કરતાં અહીં જોવા મળેલ શ્યામશિર ધોમડા (Black-headed Gull)ને વિચિત્ર રીતે ખોરાક લેતા જોયા. દરિયામાં ઓટ હોવાથી પાણી પરત જતું હતું અને ધોમડા બેઠા હતા. તેની નીચે રેતી થપથપાવીને તેમાંથી નીકળતાં બારીક જીવો આરોગતા નજરે પડેલ. આ પ્રકારે ધોમડાને ખોરાક લેતા પ્રથમ વાર જોયા. મારી સાથે 'પેલિકન નેચર ક્લબ'ના પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો સુબોધ હાથી, નવીન બાપટ, તથા મહમદહુસેન ખત્રી હતા.

શિયાળુ મોટી ડૂબકીની નોંધપાત્ર સંખ્યા

તા. ૨૬-૧-૨૦૧૦ના અંજાર તાલુકાના ટપ્પર બંધ પર પક્ષીગણતરી કરતાં ૨૦૦+ સંખ્યામાં મોટી ચોટલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) જોવા મળેલ. આ જળાશયમાં પાણી ઊંડું હોઈ ઘણી વખત અહીં તે સારી સંખ્યામાં જોવા મળે છે.

કચ્છમાં સૌથી વધુ શિયાળુ મોટી ડૂબકી આ સ્થળ પર જ જોયેલ છે. આ અંગે મારી ૧૯૮૨ પછીની પક્ષીનિરીક્ષણની નોંધપોથી તપાસતાં આ જળાશયમાં છેલ્લાં અઢાર વર્ષમાં નીચેની સંખ્યામાં આ પક્ષીઓ જોવા મળેલ. આ સ્થળની મુલાકાત એશિયન જળચર પક્ષી ગણતરી અન્વયે જ કરવામાં આવેલ.

૧૯-૧-૮૨ - ૧૪૬, ૨૪-૧-૮૩ - ૧૦૦+, ૧૬-૧-૮૪ - ૦૨, ૨૨-૧-૮૫ - ૦૩, ૭-૧-૮૬ - ૨૦૦+, ૫-૧-૮૭ - ૦૩, ૩૦-૧-૮૮ - ૧૦, ૧૭-૧-૮૯ - ૦૫, ૧૫-૧-૨૦૦૦ - ૫૦, ૨૧-૧-૦૧ - ૦૩,

મોટી ચોટલી ડૂબકી
કદ : ૪૬-૫૧ સે.મી

૨૦-૧-૦૨ - ૦૫, ૧૨-૧-૦૩ - બંધનું જળાશય સૂકું હતું, ૧૮-૧-૦૪ - આ પક્ષી હાજર ન હતાં, ૨૩-૧-૦૫ - ૦૮, ૧-૦૬ - મુલાકાત થઈ શકી નહીં, ૨૧-૧-૦૭ - ૧૦, ૧-૦૮ - મુલાકાત થઈ શકી નહીં, ૧૮-૧-૦૮ - ૦૮, ૨૬-૧-૧૦ - ૨૦૦+.

'૮૨ના વર્ષમાં ૧૪૬ની સંખ્યામાં તે વખતે કચ્છમાં પ્રથમ વખત નોંધાયેલ. આ ગણતરી દરમિયાન 'ઇન્ટરનેશનેલ વોટરફાઉલ એન્ડ વેટલેન્ડ્ઝ', સ્લીમબ્રિજ, યુ. કે.ના વૈજ્ઞાનિક ક્રિશ્ચાઇન પેરેનો પણ હાજર હતા. આ નોંધ તેમણે એ વર્ષના આંતરરાષ્ટ્રીય અહેવાલમાં પણ કરેલ ('એશિયન એન્ડ ઓસ્ટ્રેલેશિયન વોટર ફાઉલ સેન્સસ', ૧૯૮૨ પાના નં.-૪૭)

આ જળાશયનો ઉપયોગ 'કંડલા સંકુલ'ને પાણી પૂરું પાડવા માટે થાય છે. વરસાદ ઓછો પડેલ હોય તો જળસ્તર ઊંડું ન હોવાથી આ પક્ષીઓની સંખ્યામાં વધઘટ રહે છે. તા. ૨૬-૧-૨૦૧૦ની ગણતરી દરમિયાન મારી સાથે પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો સુબોધ હાથી, એમ. બી. ખત્રી, ઇબ્રાહીમ દરવાડિયા, કિશોર જોબનપુત્રા તથા પ્રકાશ તારાણી હાજર હતા.

એશિયન જળચર પક્ષી-ગણતરી, ૨૦૧૦ - કચ્છનો અહેવાલ

એશિયન જળચર પક્ષી ગણતરીના ભાગ રૂપે અને 'પેલિકન નેચર ક્લબ', ભુજની વાર્ષિક નિયમિત પ્રવૃત્તિના

અન્વયે તા. ૮થી ૨૬ જાન્યુઆરી દરમિયાન અમે કચ્છનાં જળાશયો ઉપર પક્ષીગણતરી કરી. 'પેલિકન નેચર ક્લબ' તરફથી વર્ષ ૧૯૮૭થી સ્વ. મ. કુ. શ્રી હિંમતસિંહજીની આગેવાની અને પ્રેરણાથી આ પક્ષીગણતરી શરૂ થયેલ છે. આ ગણતરીના ગુજરાતના સંકલનકર્તા ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય છે, જ્યારે 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' ભારતની સંકલનકર્તા સંસ્થા છે. સાઉથ ઇસ્ટ એશિયાના સંકલનકર્તા ડૉ. ભરત જેઠવા છે.

કચ્છમાં ભુજ, અંજાર, ગાંધીધામ તથા માંડવી તાલુકાનાં ૧૭ સ્થળો પર આ ગણતરી કરવામાં આવેલ, જેમાં 'પેલિકન નેચર ક્લબ'ના સભ્યો શાંતિલાલ વરુ, નવીન બાપટ, સુબોધ હાથી, ત્રિલોચન છાયા, મહમદ-હુસેન ખત્રી, ઇબ્રાહીમ દરવાડિયા, પ્રકાશ તારાણી, કિશોર જોબનપુત્રા, મોહન જોબનપુત્રા તથા દિનેશ સોનીએ ભાગ લીધેલ.

આ ગણતરી દરમિયાન ૬૫ જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળેલ, જેમાં ૩૦ જાતનાં યાયાવાર હતાં. કુલ ૭૪૦૦ પક્ષીઓની ગણતરી થયેલ. મોટા ભાગનાં બંધનિર્મિત જળાશયોમાં પાણી ઓછું હોઈ ગણતરીમાં ઓછા પક્ષી નોંધાયેલ.

આ ગણતરી દરમિયાન ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) અનેક જગ્યાએ જોવા મળેલ, જેમાં ભુજનું છતરડી તળાવ, માંડવીનું ટોપણસર તળાવ, રુદ્રમાતા બંધ, રતનાલનું ગામતળાવ તથા આડબંધ, ભીમાસર તળાવ, ટપ્પર બંધ તથા સિણાય બંધનો સમાવેશ થાય છે. રતનાલ ગામતળાવમાં આ પક્ષી પ્રથમ વાર નોંધાયેલ. અગાઉ ગણતરી વખતે આ પક્ષીઓ અહીં જોવા મળેલ નથી. વળી, તેની ૧૫૦ જેટલી સંખ્યા નોંધપાત્ર ગણી શકાય. રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) પણ આ વચ્ચે ભુજનું છતરડીવાળું તળાવ, રુદ્રમાતા બંધ, ટપ્પર બંધ તથા સિણાય બંધ ખાતે જોવા મળેલ.

સર્પગ્રીવ (Oriental Darter) ભુજના છતરડી તળાવ, માંડવીના ટોપણસર તળાવ, નીખાણિયા નજીક

દેવીસર તળાવ, કુકમા ગામતળાવ તથા ટપ્પર બંધ ખાતે જોવા મળેલ. મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) ટપ્પર બંધ, સિણાય બંધ, ભીમાસર તળાવ તથા કુકમા ગામતળાવમાં જોવા મળેલ. ટપ્પર બંધ પર તેની ૨૦૦ જેટલી સંખ્યા એક નોંધપાત્ર વિક્રમ ગણી શકાય. મોટી ચોટીલી ડૂબકી પ્રવાસી પક્ષી છે અને અમુક જોડી કચ્છમાં પ્રજનન કરતાં પણ નોંધાયેલ છે.

ભુજના છતરડીવાળા તળાવમાં બનાવેલ ટેકરા પક્ષીઓને આરામ કરવા માટે આશીર્વાદરૂપ સાબિત થયેલ છે. ગણતરી દરમિયાન અહીં ૩૩ જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળેલ, જેમાંથી ૧૭ જાતનાં યાયાવાર હતાં.

અલભ્ય યાયાવર પક્ષીઓમાં માંડવીની રુક્માવતી નાળ ખાતે જોવાં મળેલ મોટી બાટણ (Grey Plover) તથા વાધોમડી (Slender-billed Gull), રતનાલ આડબંધ ખાતે જોવા મળેલ ઉલટીચાંચ (Pied Avocet) તથા ભીમાસર તળાવ અને ટપ્પરબંધ પર જોવા મળેલ ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard) નોંધપાત્ર ગણાવી શકાય. જળઆધારિત શિકારી પક્ષીઓમાં રુદ્રમાતા બંધ ખાતે જોવા મળેલ મત્સ્યભોજ (Osprey) તથા ભીમાસર તળાવ ખાતે જોવા મળેલ મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle) નોંધપાત્ર ગણાવી શકાય. આ બંને જાતનાં પક્ષીઓ આપણાં શિયાળુ મહેમાન છે.

કચ્છમાં પતરંગાની નોંધપાત્ર સંખ્યા

પતરંગો (Blue-Cheeked Bee-eater) આમ તો પ્રવાસી (passage migrant) ગણાય છે, પરંતુ કચ્છમાં અગાઉ શ્રી લવકુમાર ખાયરે કચ્છના મોટા રણની કાંધીનાં નીરવાંઢ પર તેના માળા જૂન ૧૯૭૪માં જોયેલ. (જે. બી. એન. એચ. એસ. વો. ૭૧, નં. ૨, ૮/૭૫). વળી, ખવડાવતાં જોયેલ. ત્યારે સ્વ. મ. કુ. શ્રી હિંમતસિંહજી પણ સાથે જ હતા. (જે. બી. એન. એચ. એસ. વો. ૭૭, નં. ૨, ૮/૮૦)

આ વર્ષે કચ્છમાં તેની નોંધપાત્ર સંખ્યા નીચેનાં સ્થળો પર જોવા મળેલ છે. વળી, તેમાં નાની વયનાં

મોટો પતરંગો
કદ : ૨૪-૨૬ સે.મી

પક્ષીઓ પણ જોવા મળેલ જે તેનું પ્રજનન નજીકમાં થયું હોવાથી શક્યતા દર્શાવે છે.

સ્થળ	તારીખ	સંખ્યા
નિંગાળ તળાવ, તા. અંજાર	૬-૯-૨૦૦૮	૦૧
છારી ઢેઢ, તા. નખત્રાણા	૮-૧૦-૨૦૦૮	૬૦
	૯-૧૦-૨૦૦૮	૨૦
	૧૦-૧૦-૨૦૦૮	૧૦
	૫-૧૧-૨૦૦૮	૬૦
	૨૦-૧૧-૨૦૦૮	૭૦
	૨૧-૧૧-૨૦૦૮	૬૦
	૨૨-૧૧-૨૦૦૮	૦૭
દેવીસર તળાવ, તા. ભુજ	૩૦-૧૦-૦૮	૧૦
નાંદા બેટ, તા. રાપર	૨-૧૧-૨૦૦૮	૧૨
(કચ્છનું નાનું રણ)		
મુંજસર તળાવ, પલાંસવા,	૨-૧૧-૨૦૦૮	૦
તા. રાપર		

શાંતિલાલ વડુ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

અસામાન્ય પક્ષી-નોંધ

તા. ૩૧-૧૦-૨૦૦૮નાં રોજ હું અને મારો મિત્ર જિજ્ઞેશ જોષી ધરાસણા-કરદીવા-માલવણ સોલ્ટ પાનમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા ગયા હતા તે દરમિયાન કરદીવા

પાસે તાર પર લાલપગ શાહિન (Amur Falcon) જોવા મળેલ. અમારાથી ફક્ત ૨૦ ફૂટ દૂર જ તાર પર બેઠેલ હતું. અમે તેની તસવીર લીધી.

સામાન્ય રીતે લાલપગ શાહિન પશ્ચિમ ભારતના દરિયાકિનારા પર વટેમાર્ગ પક્ષી (passage migrant) તરીકે મોંગોલિયાથી દક્ષિણ આફ્રિકા જતી વેળા સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર દરમિયાન જોવા મળે છે. વળતી વેળા એપ્રિલ-મે માસમાં જોવા મળે છે.

તા. ૬-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ મિત્ર રાજેશ પટેલ સાથે પાલણ તળાવ પર પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા ગયા હતા. ચાલુ વર્ષે પાલણ તળાવ પર પાણીનાં પક્ષીઓની સંખ્યા ખૂબ જ ઓછી હતી, પરંતુ નજીકના બાવળનાં ઝાડ પર ૪ ગુલાબી તુતી (Common Rosefinch) જોવા મળી હતી.

તા. ૬-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ પાલણ તળાવ પર વિશેષ પક્ષીઓ જોવા ન મળતાં ત્યાંથી અમે ધરાસણા કરદીવા પહોંચ્યા હતા. પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન માલવણમાં અમને મોટાં લેલાં (Large Grey Babbler) જોવા મળ્યાં. ત્યાંથી પરત ફરતાં ધરાસણા પાસે ૬ મોટાં લેલાં જોયા. મોટાં લેલાંની સંખ્યા વલસાડ જિલ્લામાં નહિવત્ કહી શકાય.

તા. ૧૯-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ મિત્ર રાજેશ પટેલ સાથે માલવણ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા હતા. તે દરમિયાન ૧૧ સોનેરી બાટણ (Pacific Golden Plover) જોવા મળી. લગભગ ૧૯૯૧-૯૨માં છરવાડામાં ડૉ. પીયૂષ પટેલ, પ્રશાંત દેસાઈ સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન ૧ સોનેરી બાટણ જોવા મળેલ. હાલમાં આ પક્ષીઓ દૂર હોવાથી ઓળખમાં તકલીફ પડી હતી, પરંતુ નળસરોવરમાં જોવા બાદ મેં લીધેલી તસવીરો સાથે સરખાવતાં ખાતરી થઈ હતી. આમ છતાં ચકાસણી માટે તસવીરો મારા પક્ષીમિત્ર આદેશ શિવકરને મોકલતાં તેમણે પણ પૂર્વી સોનેરી બાટણ તરીકે ઓળખ્યાં હતાં.

તા. ૨૫-૧૨-૦૮ના રોજ ભાગલના મીઠાના

અગરમાં ૨૦૦ જેટલાં નાનાં તેજપર (Small Pratincole) જોવા મળેલ તેમ જ કરદીવાના મીઠાનાં અગરમાં વિલાયતી બાવળ પર શિયાળુ ટીસો (Long-legged Buzzard) જોવા મળેલ.

વલસાડમાં નાનો જમાદાર

તા. ૩૦-૧-૧૦ના રોજ હું અને મારો મિત્ર જિજ્ઞેશ જોષી પક્ષીનિરીક્ષણ માટે વલસાડ નજીક આવેલા પાલણ ગામના તળાવ પર ગયા હતા. સવારના લગભગ ૮-૧૦ કલાકે મોટર-સાઈકલ લઈ સીધા તળાવની પાળ પર પહોંચ્યા કે તરત જ અમારાથી લગભગ ૭૦-૮૦ ફૂટ પર નાનો જમાદાર (Lesser Adjutant Stork) જોવા મળ્યો. પહેલાં તો જોતાંની સાથે જ આશ્ચર્ય થયું કે આ પક્ષી અહીં ક્યાંથી! પછી તરત જ અમે તેની થોડી તસવીર લઈ લીધી. તે તરત ત્યાંથી ઊડી દૂર બેઠું, જ્યાં

ફરી મોટર-સાઈકલ લઈને ગયા. પરંતુ ફરી ઊડી ગયું. તેને વધારે હેરાન નથી કરવું એમ વિચારી છોડી દીધું.

તા. ૩૧-૧-૧૦ના રોજ ફરી એ જ જગ્યાએ ડૉ. પીયૂષભાઈ પટેલ સાથે મુલાકાત લીધી, પરંતુ જોવા ન મળ્યું. તા. ૭-૨-૧૦ના રોજ ફરી પાછા પાલણ તળાવની મુલાકાત લીધી, ત્યારે અમારાથી લગભગ અડધો કિ.મી. દૂર બેઠું હતું. અમે પીયૂષભાઈને તાત્કાલિક ફોન કરી બોલાવી લીધા. ત્યાર બાદ લગભગ ૨-૦૦થી ૨-૩૦ કલાક જુદીજુદી જગ્યાએ સ્થળાંતર કરતું રહ્યું અને અમે તેની પાછળ ફરતાં રહ્યાં. દરમિયાન ડૉ. જયેશ જોષી અને રાજુભાઈ દેસાઈને નવસારી જાણ કરતાં તેઓ પણ સ્થળે પહોંચ્યા હતા.

મહમદહસન ઉસ્માનભાઈ જત
૩, આનંદ કોલોની, પોલ્ટી સર્મ રોડ,
ફર્સ્ટ ગેઈટ, અતુલ-૩૮૧૦૨૦

નાનો જમાદાર

ભારેખમ શરીરવાળો વિચિત્ર આકારનો, પીંછા વગરના ગળા અને માથા સાથે લાંબી, મોટી ચાંચવાળો ઢોંક એટલે નાનો જમાદાર. ભારતમાં નાનો અને મોટો જમાદાર, એમ સામ્યતા ધરાવતી બે પક્ષીજાતિઓ ઢોંક કુળની છે.

નાનો જમાદાર (Lesser Adjutant Stork, *Leptoptilos javanicus*) લગભગ ૧૦૦ સે.મી. લંબાઈ ધરાવે છે; એની ઓળખમાં મોટી, લાંબી ફીકા પીળા રંગની ઢોંકના કુળને મળતી આવતી ચાંચ, જે મૂળ પાસે ઝાંખા લાલાશ રંગની હોય છે.

મોં પર ઝાંખો લાલ રંગ અને ડોક ઝાંખા પીળા રંગની હોય છે. ડોક મુખ્યત્વે પીંછા વગરની પણ

ઉપર પાછળના ભાગે થોડાં ફરફરતાં પીંછાં હોય છે. પીઠ ઉપર ઘેરો ચમકતો કાળો રંગ ધરાવે છે, જ્યારે પેટાળ સંપૂર્ણપણે સફેદ હોય છે. લાંબા પગ રાખોડી રંગનાં હોય છે. મોટા જમાદારની જેમ તેને ગળે લાંબી ફૂલેલી કોથળી નથી હોતી.

નાનો જમાદાર એ ભયગ્રસ્ત પક્ષીઓની યાદીમાં સ્થાન ધરાવતું વિશ્વસ્તરીય સંકટગ્રસ્ત (globally vulnerable) પક્ષી છે. ભારતમાં મુખ્યત્વે આસામમાં અસામાન્ય નિવાસી તરીકે જોવા મળે છે. એ સિવાય ખૂબ જવલ્લે, એકલદોકલ ગુજરાત, દિલ્હી, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ અને મધ્યપ્રદેશમાં નોંધાયેલ છે. ગુજરાતમાં પશ્ચિમ કચ્છ અને બનાસકાંઠામાં નોંધાયેલ છે.

સંકલન : ડૉ. પીયૂષ પટેલ

નાના જમાદારની હાજરી અંગે

કેટલાંક અવલોકનો તથા અનુમાનો

શ્રી મોહમ્મદ જત અને શ્રી જિજ્ઞેશ જોષી દ્વારા પ્રથમ વાર જોવાયેલ અને પ્રથમ વાર નોંધાયેલ નાના જમાદારને પાલણ તળાવ પર જોવાની મારી પણ અદમ્ય ઇચ્છા હતી. ત્યાર પછીના રવિવારે (તા. ૭ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૮) સ્થળ પરથી જ એમના ફોન સંદેશા બાદ, વલસાડથી ઉત્તર પૂર્વે લગભગ સાતેક કિ.મી. પર આવેલ પાલણ તળાવ પર સવારે આઠ વાગ્યે હું પહોંચ્યો અને એ એક માત્ર નાના જમાદારને જોવાને સફળાગી બની શક્યો. નાના જમાદારનાં કેટલાંક અવલોકનો અને પાલણ ગામના રહીશો તરફથી મળેલ માહિતી પરથી કેટલાંક તારણો બાંધી શકાયાં.

એ પક્ષીનાં રંગ અને રૂપ, નાના જમાદારની પુખ્ત અવસ્થા દર્શાવતાં હતાં.

ગામના રહીશોના જણાવ્યા મુજબ લગભગ બે વર્ષથી આ એક જ પક્ષી આ રીતે એકલું જ જોવા મળે છે. આમ પક્ષી બે વર્ષથી પાલણ તળાવ, વલસાડનું નિવાસી બની ચૂક્યું ગણાય.

એની ખોરાક લેવાની રીતભાત પરથી એ ખૂબ નિર્મિત હોય એવું લાગતું હતું. છતાં આજુબાજુ માણસોની કે બાળકોની અવરજવર ત્રીસ-ચાલીસ ફૂટથી વધુ નજીક થાય, કે તરત એ સુરક્ષિત જગ્યાએ ઊડી જતું હતું. સુરક્ષિત જગ્યા માટે તળાવની આજુબાજુનાં આંબા, બાવળ, સરૂ અને નીલગિરિનાં વૃક્ષની ટોચની ડાળી પસંદ કરી, ત્યાં શાંતિથી પીંછા સંવારતું (preening).

ખોરાક લેતી વખતે, તળાવના છીછરા પાણીમાં ઝડપથી, વારંવાર ચાંચ બોળી માછલી જેવો ખોરાક શોધતું હોય એમ લાગતું હતું અને વાંકુંચૂંકું 'Z' આકારમાં તળાવમાં આગળ વધતું હતું.

અવલોકન દરમિયાન મોટા ભાગના સમયે તળાવનાં જ કાયમી નિવાસી એવા સારસયુગલની

નજીક, એ જોવા મળતું હતું. સારસયુગલથી નાનો જમાદાર કે નાના જમાદારથી સારસયુગલ અસ્વસ્થ થતાં કે ખલેલ પામતાં ન દેખાયા. એમની વચ્ચે ઝઘડા, પજવણી કે એકબીજાને દૂર કરવાની કોઈ પ્રક્રિયા જોવા ન મળી.

આજુબાજુ માણસોની હલનચલન વધી જાય તો યુગલમાંનું કોઈ એક સારસ 'એલાર્મ કોલ' આપી, તળાવની આજુબાજુનાં ખેતરો તરફ (મોટે ભાગે ડાંગર, કઠોળ, શેરડી કે આંબાવાડી) ઉડ્યન કરી જતાં. એની પાછળ જ નાનો જમાદાર પણ એ જ ખેતર તરફ ઉડ્યન કરી ત્યાં ઊતરતો. તેઓ નવી જગ્યાએ ફરી પાછાં ચારો ચરવાનું શરૂ કરતા. ખેતરમાં ચારો ચરવું એ જમાદારકુળનાં પક્ષીઓ માટે અસામાન્ય ન ગણી શકાય!?

આમ સારસયુગલને લીધે જ નાનો જમાદાર, આજુબાજુનાં માણસો, ફૂતરાં, બિલાડીઓ, શિયાળ કે શિકારી પક્ષીઓથી સુરક્ષિત રહી જવા પામ્યું હશે, એવું અનુમાન કરી શકાય.

તળાવ આમ તો, નાના કાજિયા, કબૂત બગલા, નડી બગલા, કાણી બગલીઓ, બધા પ્રકારના બગલા, ફાટીયાંચ ઢોંક, નાની સિસોટી બતક, સીંગપર, નાની મુરઘાબી, ટીલિયાળી બતક, લુહાર, પિયાસણ, ચેતવા, ગિરજા, નકટા, ભગતડાં. જેવાં પાણીનાં અને પાણી-કાંઠાનાં પક્ષીઓથી સભર છે.

બે કે ત્રણ પાન પટ્ટાઈ (Western Marsh-Harrier), એક મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle) અને એક કાળો શાહિન (Peregrine Falcon) આ વર્ષે જોવા મળે છે. સારસયુગલનાં સહવાસ અને હૂંફથી જ આ પક્ષી અહીં ટકી રહ્યું હોઈ શકે.

સારસ અને નાના જમાદારની બન્નેની ખોરાકયાદી અલગ અલગ હોવાની હું ધારણા કરું છું. તેથી જ કદાચ ખોરાક માટેની હરીફાઈ પણ ટળી ગઈ હોય.

નાના જમાદારને તો સારસયુગલથી ફાયદો થયો જ છે એ દેખીતું છે. પણ સારસયુગલ માટે “માતૃત્વ લાગણી” કે “વાલીપણાના ભાવ” સિવાય બીજું કશું જણાતું નથી.

એવું તારણ પણ થઈ શકે...

બે વર્ષ પહેલાં જ્યારે પણ આ પક્ષી આવ્યું હશે ત્યારે તરુણાવસ્થા (juvenile) કે અપુખ્ત અવસ્થા (subadult) હોઈ, સારસયુગલે એને સહજ ભાવે “દત્તકબાળ” તરીકે અપનાવી લીધું (adoption) હોય. આને જ “આંતરજાતીય દત્તકપણું” (interspecies adoption) કહી શકાય. ને એ જ કારણે બે વર્ષથી સારસયુગલે પોતાનું પ્રજનન પણ સ્થગિત કરી દીધું હોય તેવું બને. આ વર્ષે પક્ષીએ પુખ્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લીધી હોઈ, કદાચ સારસયુગલ પ્રજનન કરે એવી શક્યતા લાગે છે.

સારસ બેલડીનું ભવિષ્યમાં સફળ પ્રજનન થાય ત્યારે સારસબાળ સાથેનું નાના જમાદારનું વર્તન જોવા અને નોંધવા જેવું હશે.

પ્રાણી-સંગ્રહાલય, ‘પોલ્ટ્રીફાર્મ’, વગેરેમાં પાલતું

પ્રાણીઓમાં થોડુંક સંજોગવશાત્ આ પ્રકારનું દત્તકપણું જોવા મળે છે, એવું વાંચવામા આવેલ. પણ આ રીતે નિર્સંગમાં સ્વૈચ્છિક અને સાહજિકભાવે દત્તકપણું ઘણું જૂજ હોઈ શકે.

ડૉ. પીયૂષ પટેલ

એક્સ-રે ક્લિનિક, અવિ આર્કેડ, હાલર રોડ, વલસાડ-૩૯૬૦૦૧

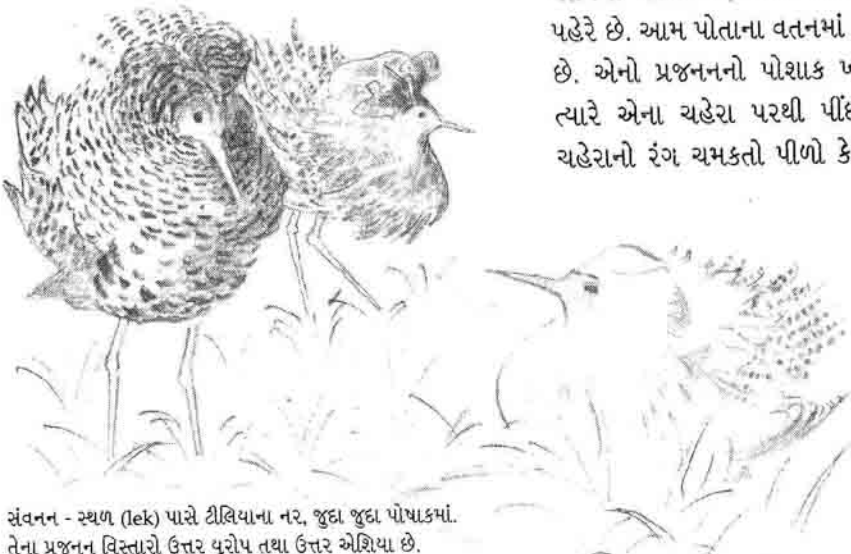

ટીલિયો

તા. ૨૪-૨-૨૦૧૦ના રોજ અમદાવાદથી કડીને રસ્તે આવેલા ‘જાસપુર’ ગામના તળાવમાં સફેદ પ્રજનન પોશાકમાં એક ટીલિયો (Ruff) જોવા મળ્યો. તેનો રંગ આખો સફેદ હતો પણ હજુ ગળા ઉપરનો મફ્ફલર જેવો ‘કોલર’ બનેલો ન હતો.

(ટીલિયાના કુળનાં અન્ય પક્ષીઓ બે પ્રકારના પોશાક ધારણ કરે છે; ઉનાળુ પ્રજનન પોશાક અને શિયાળાનો સાદો પોશાક. પરંતુ ટીલિયાના નરની વિશેષતા એ છે કે તેને વર્ષમાં બે વાર નહીં પણ ત્રણ વાર નવાં પીંછાં આવે છે. અહીં આવે ત્યારે તે પોતાના સાદા શિયાળુ પોશાકમાં હોય છે. અહીંથી એ પ્રજનનપૂર્વનો ઉનાળુ પોશાક ધારણ કરીને તે પોતાના વતનમાં પહોંચે છે, અને ત્યાર બાદ પ્રજનનના વાઘા પહેરે છે. આમ પોતાના વતનમાં એ બે વાર પીંછાં બદલે છે. એનો પ્રજનનનો પોશાક ખૂબ આકર્ષક હોય છે. ત્યારે એના ચહેરા પરથી પીંછાં જતાં રહે છે અને ચહેરાનો રંગ ચમકતો પીળો કે ગુલાબી થઈ જાય છે.

તેના માથા અને કાન પર વિશિષ્ટ વાંકડિયાં પીંછાંનું છત્ર રચાય છે. જોકે તેનું પ્રજનન ભારતની બહાર ઉત્તર યુરોપ અને ઉત્તર એશિયામાં થતું હોઈ આ

સંવનન - સ્થળ (Iek) પાસે ટીલિયાના નર, જુદા જુદા પોશાકમાં. તેના પ્રજનન વિસ્તારો ઉત્તર યુરોપ તથા ઉત્તર એશિયા છે.

પોશાક અહીં જોવા નથી મળતો. ક્યારેક કોઈક રડ્યાખડ્યા નરમાં એ અહીં આવે ત્યારે આ પોશાકની નિશાની જોવા મળે છે. ટીલિયા પ્રજનનનો વેશ માત્ર બે મહિના માટે જ ધારણ કરે છે. - વિ.)

નાનો ધોળો બગલો

તા. ૧૧-૯-૨૦૦૮ના રોજ એક નાના ધોળા બગલાની દયાજનક સ્થિતિના સાક્ષી થવું પડ્યું. રાંચરડા (સાણંદ તાલુકો) ગામથી નજીકના ખુલ્લા ખેતરમાં એક વિચિત્ર લાગતું પક્ષી જોયું. આકર્ષણ વધ્યું એટલે દૂરબીનથી જોયું અને ફોટા પાડ્યા ત્યારે ખબર પડી કે એ નાનો ધોળો બગલો (Little Egret) હતો. એનું અર્ધું શરીર, માથું, ડોક, ચાંચ, પાંખનો નીચેનો ભાગ, પૂંછડી અને પગ કૂડ ઓઠલથી લથપથ હતાં. એ ઊડી શકતું ન હતું, પણ થોડું થોડું કૂદીને ચાલી શકતું હતું.

મારું માનવું છે કે, એ 'કૂડ ઓઠલ'ના ખાબોચિયાને પાણી સમજી ભૂલથી બેસી ગયું હોવું જોઈએ. ઊડી શકવાની અશક્તિને કારણે લાંબા સમય સુધી બચવું એને માટે મુશ્કેલ હતું.

સફેદ સુરખાબ

તા. ૨૨-૨-૧૦ના રોજ સાવડા ગામના તળાવમાં ૧૫ જેટલી સફેદ સુરખાબ (Common Shelduck) જોવા મળી. સાવડા ગામ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં આવેલા પાટડીની બાજુમાં છે અને કચ્છના નાના રણની કિનાર ઉપર છે.

તળાવમાં નાનાં હંજ (Lesser Flamingo), મોટાં હંજ (Greater Flamingo), ગયણા (Northern Shoveller), ટીલિયાળી બતક (Spotbill Duck), નાની મુરઘાબી (Common Teal), સીંગપર (Northern Pintail), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), નકટા (Comb Duck), ઉપરાંત ચમચા (Eurasian Spoonbill), બગલા (Egrets), નાની, કાળી અને સફેદ કાંકણસાર. (Glossy, Black and Oriental White Ibis), મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit), તેમ જ

કીચડિયા (Plovers) વગેરે હતા. વિશેષ ધ્યાન ઉલટીચાંચ (Pied Avocet)ની મોટી સંખ્યાએ ખેંચ્યું. એ લગભગ ૨૦૦થી વધારે સંખ્યામાં હતા.

સફેદ સુરખાબ આપણે ત્યાં શિયાળા પૂરતી જ આવે છે. એ પણ કચ્છના મોટા રણ અને નાના રણના જળપ્લાવિત વિસ્તાર પૂરતી, અલ્પ સંખ્યામાં અને જવલ્લે જ જોવા મળે છે. એ મધ્ય એશિયાથી ભારતમાં ગુજરાત ઉપરાંત મધ્યપ્રદેશ, બંગાળ, આંધ્રપ્રદેશ વગેરેમાં જોવા મળે છે. તેનું પ્રજનન બલુચિસ્તાન (પાકિસ્તાન)માં થતું હોવાની નોંધ છે.

ડૉ. આર. બી. બલર

૧૦-એ, સ્વીટહોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ફાઉન્ડેશન પાસે,
આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

જાફરાબાદ નજીક ગીધ

'ગીર નેચર યૂથ ક્લબ'ના ધર્મેન્દ્રસિંહ ગોહિલ જાફરાબાદના દરિયાકિનારાના પ્રવાસમાં હતા ત્યારે ધારાબંદરના અગરોની બાજુમાં ૧૪થી ૧૫ ગીધ (Indian White-backed Vulture) જોવા મળ્યાં હતાં. સામાન્ય રીતે રાજુલા તાલુકાના ઝાંપોદર અને ખાખબાઈ ગામે ગીધનો વસવાટ જોવા મળે છે. ધારાબંદર જેવા દરિયાઈ વિસ્તારમાં ગીધ જોવા મળતાં સાનંદાશ્ચર્ય થયું. ત્યાં નજીકમાં પશુનું મારણ હોવાનું નજરે પડેલ. આ વિસ્તારમાં સિંહ તેમ જ બીજાં વન્ય પ્રાણીઓ અવારનવાર જોવા મળે છે. સિંહની અવરજવર અને તેણે કરેલાં મારણોથી ગીધને ખોરાક મળી રહે છે. સિંહની હાજરીનો ફાયદો ગીધને થાય છે.

મીઠાનાં અગરો પાસેના પટમાં જોવા મળેલ ગીધ બાદ, આ વિસ્તારમાં ફરતાં ધારાબંદર નજીકમાં આવેલી નાળિયેરીઓ પર પણ ગીધ જોવા મળેલ. એવું અનુમાન થઈ શકે કે આ ગીધ રોહિસા અને ધારાબંદરની વચ્ચે સ્થાયી હોય.

યુસુફ બી. જુજોજા

ગીર નેચર યૂથ ક્લબ, મુ. ખાંભા, જિ. અમરેલી-૩૬૫૬૫૦

દેઢિયા (કચ્છ) પાસે ગીધની નોંધ

તા. ૩-૨-૧૦ના રોજ હું નળિયાથી માંડવી તરફ જતો હતો ત્યારે ગામ દેઢિયા પાસે ૩૨ ગીધ જોવા મળ્યાં. તે મરેલા બળદ ઉપર ખોરાક લેતાં હતાં. સમય હતો બપોરના ૧૨-૩૦.

સોલંકી રમેશભાઈ મનુભાઈ

મુ. સાસણ ગીર, તા. તલાલા, જિ. જૂનાગઢ

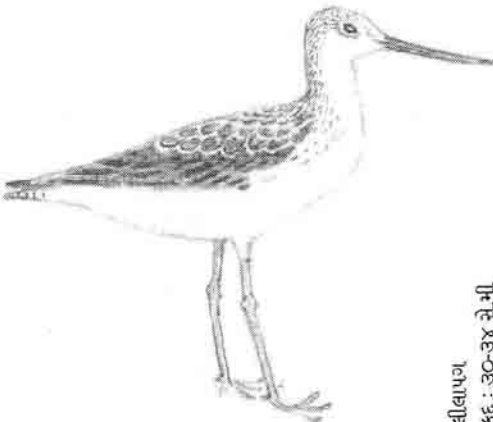

લીલાપગની લીલા

નોર્ડમેનનું લીલાપગ (Spotted Greenshank or Nordmann's Greenshank, *Tringa guttifer*) દુનિયાભરમાં ખૂબ જ ઓછી વસ્તી ધરાવતું દુર્લભ પક્ષી છે. તે રશિયાના સખાલિન ટાપુઓમાં પ્રજનન કરે છે અને અગ્નિ એશિયામાં શિયાળો વિતાવે છે.

ભારતમાં તેની બહુ જ ઓછી નોંધ થયેલ છે અને તે તમામ નોંધ પૂર્વભારતની છે. ત્રિમિટ, ત્રિમિટ અને ઇન્ડિકપના તથા કેઝિમર્જેકના સંદર્ભગ્રંથોમાં તેના વ્યાપના નકશા તપાસતાં ગુજરાતમાં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મૂકવામાં આવેલ છે.

૧૩ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ હું વાંકાનેર શહેરની બાજુમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયો હતો. ત્યાં વીડીમાં આવેલા એક તળાવમાં મેં એક લીલાપગને મળતું આવતું પક્ષી જોયું. જે કેટલાક સામ્ય છતાં

લીલાપગ
કદ : ૩૦-૩૪ સે.મી

લીલાપગ (Common Greenshank, *Tringa nebularia*)ની લાક્ષણિકતા ધરાવતું નહોતું. તેનું ટૂંકું વર્ણન નીચે મુજબ છે :

આ પક્ષીના પગ પીળા રંગના હતા. તેના શરીરનો ઉપલો ભાગ એકસરખા બદામી રંગનો હતો અને નીચેનો ભાગ સફેદ હતો. એની ચાંચ વધુ જાડી અને બે રંગમાં હોય એવી લાગતી હતી. ચાંચનો છેડો બુઢો હતો. એના માથાનું કદ પણ લીલાપગ કરતાં મોટું હતું. આ પક્ષી ખૂબ સતર્ક હતું અને એટલે હું એની એક જ તસવીર લઈ શક્યો.

જાડી, બુઢી ચાંચ અને કોઈ પણ નિશાની વગરના બદામી ઉપલા દેહના કારણે આ પક્ષી અપુખ્ત નોર્ડમેનના લીલાપગ જેવું લાગતું હતું. એની પૂંછડી પણ આછા રંગની લાગતી હતી. દુર્ભાગ્યે મેં એને ઊડતું ન જોયું; જેથી ઊડતી વખતે તેના પગની લંબાઈ તથા પૂંછડી પરનો રંગ કે પટ્ટીઓનો નિશ્ચિત ખ્યાલ ન આવી શક્યો.

મેં આ તસવીર વિવિધ પક્ષીનિષ્ણાતોને મોકલી આપી અને તેની પિછાણ અંગે ઘણી ચર્ચા ચાલી. આ પક્ષી લીલાપગની લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતું નહોતું; પણ સાથે જ તેને નોર્ડમેનના લીલાપગ તરીકે ચોક્કસપણે ઓળખી શકાય તેમ પણ નહોતું.

એક પક્ષીવિદે ચાંચનાં જાડાઈ અને આકારના આધારે આ પક્ષી અપુખ્ત નોર્ડમેનનું લીલાપગ હોવાનું કહ્યું હતું.

કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓ (waders)ના નિષ્ણાત ગણાતા 'બર્ડ્સ કોરિયા'ના શ્રી નીલ મૂર્સનો વિગતવાર જવાબ એમની મંજૂરીથી આ સાથે આપી રહ્યો છું.

“બંને લીલાપગને સારી રીતે નિહાળીએ ત્યારે અવશ્ય ઓળખી શકાય, પણ તસવીર પરથી ઓળખવાનું અઘરું છે! પરંતુ તમારી લીધેલી આ એક તસવીરનો અભ્યાસ કર્યા બાદ મારે અફસોસ સાથે કહેવું પડે છે કે આ પક્ષી લીલાપગ હોવાનું મને લાગે છે.

આવા અભિપ્રાય માટે એકથી વધુ કારણો છે. તેના પગ, ખાસ કરીને સાથળનો ભાગ (tibia), ટૂંકો લાગે છે છતાં નોર્ડમેનના લીલાપગ જેટલો ટૂંકો નથી. ચાંચ બે રંગની અને જાડી લાગે છે તે ખરું, પણ એનો આકાર નોર્ડમેનના લીલાપગની ચાંચ જેટલો સુસ્પષ્ટ રીતે ઘાટીલો નથી. મોટા ભાગના નોર્ડમેનના લીલાપગને જોઈને જાડી ચાંચ હોય તેવી દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper)ની છાપ ઊભી થાય - ભારે મસ્તક, એની લાક્ષણિક મુદ્રામાં જોઈએ તો ટૂંકી ગરદનવાળું, ગોળાકાર પેટ અને પાછળનો ભાગ ટૂંકો. એની સરખામણીમાં લીલાપગનું શરીર સંઘેડાઉતાર અને છેડેથી પાતળું થતું જતું હોય તેવું લાગે છે. તમે જે પક્ષીનો ફોટો પાડ્યો છે તે પણ આ રીતે પાતળું થતું જતું હોય તેવું દેખાય છે.

પીંછાના રંગ પર દષ્ટિપાત કરીએ તો નોર્ડમેનના લીલાપગમાં, પ્રજનન-પોશાકને બાદ કરતાં, અન્ય મુખ્યત્વે બે પ્રકારના પોશાક જોવા મળે છે - અપુખ્ત/પ્રથમ શિયાળાનો પોશાક અને પુખ્ત વયનો પોશાક. અપુખ્ત વયના પક્ષીનો પોશાક વધુ બદામી રંગવાળો હોય છે; પરંતુ અપુખ્ત અને પુખ્ત બંને પક્ષીઓ લીલાપગ કરતાં વધુ ભૂખરાં, એકરંગી અને ઉપરના ભાગે વધુ ઘાટીલાં કે સુંવાળાં લાગે તેવાં (smoother) હોય છે. તસવીરમાંના પક્ષીમાં પીંછાની વચ્ચેનો ભાગ ઘેરા રંગનો લાગે છે, તેવું નોર્ડમેનના લીલાપગમાં જોવા મળતું નથી. નોર્ડમેનના લીલાપગનાં અપુખ્ત પક્ષીઓની ગરદન લગભગ હંમશા એકરંગી, કોઈ નિશાન વગરની હોય છે. જ્યારે તમારી તસવીરમાં ગરદન પર કેટલાક લીટા દેખાય છે. મોટા ભાગના નોર્ડમેનના લીલાપગને આંખ ઉપર આછા રંગની પટ્ટી (supercilium) હોય છે જે આ પક્ષીને નથી. પૂંછડી જોઈ શકાતી નથી, નહીંતર એ પણ ઓળખાણમાં ઉપયોગી બનત.

એક બીજું લક્ષણ પણ નોંધપાત્ર છે. નોર્ડમેનના લીલાપગની ચાંચના મૂળમાં વધુ પીંછાં આવેલાં હોય છે, જેના કારણે મૂળનો ભાગ એકસરખો લાગે છે.

લીલાપગમાં ચાંચના મૂળમાં પ્રમાણમાં ઓછાં પીંછાં હોય છે, જેથી વચ્ચે થોડો દબાયેલો ભાગ દેખાય છે. તમારી તસવીરમાં પણ આવો દબાયેલો ભાગ દેખાય છે.

મને નોર્ડમેનના લીલાપગ એપ્રિલ-મેમાં અને ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબરમાં જોવા મળે છે. આથી એશિયાના બીજા નિષ્ણાતો, જેઓ આખો શિયાળો નોર્ડમેનના લીલાપગને જોતા હોય, એમનો સંપર્ક સાધવાનું પણ ઉપયોગી થશે. જેમ કે આ 'લિન્ક' દ્વારા;

<http://nordmannsgreenshank.blogspot.com.>"

આ પછી મેં ઇન્ટરનેટ પરથી અને અન્ય સંદર્ભોમાંથી નોર્ડમેનના લીલાપગને ઓળખવાની અન્ય કેટલીક નિશાનીઓ પણ એકઠી કરી, જે નીચે પ્રમાણે છે:

૧. લીલાપગની સરખામણીમાં નોર્ડમેનના લીલાપગનો પીંછાં વગરનો સાથળનો ભાગ (tibia) ઘણો ટૂંકો છે.

૨. લીલાપગની પૂંછડી આડી પટ્ટીઓવાળી હોય છે, જ્યારે નોર્ડમેનના લીલાપગની પીઠ તથા ઢીંઢું (rump) સફેદ હોય છે અને પૂંછડી કોઈ પણ નિશાની વગરની, આછા રાખોડી રંગની હોય છે.

૩. લીલાપગનો અવાજ રણકાવાળો 'ટ્યૂ ટ્યૂ ટ્યૂ' એવો હોય છે, જ્યારે નોર્ડમેનના લીલાપગ નાકમાંથી આવતો હોય એવો 'કવાંગ' અવાજ કાઢે છે - માત્ર એક વાર.

૪. ઉડાન વખતે લીલાપગના આખા પંજા પૂંછડીની પાછળ સુધી લંબાય છે, જ્યારે નોર્ડમેનના લીલાપગમાં માત્ર પગની આંગળીનો આગલો ભાગ.

નોર્ડમેનના લીલાપગના વ્યાપ વિશે તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે તે પક્ષી ખૂબ દુર્લભ છે અને બહુ ઓછી સંખ્યામાં બાંગ્લાદેશ, દક્ષિણ કોરિયા, વિયેતનામ, મલેશિયા અને અન્ય કેટલાક અગ્નિ એશિયાઈ દેશોમાં જોવા મળે છે. 'ધ બર્ડ્ઝ ઓફ સાઉથ એશિયા - ધ રિપ્લી ગાઇડ'માં પામેલા રાસ્મુસેન અને જે. સી. એન્ડરટને ભારતમાં નોર્ડમેનના લીલાપગની તમામ

નોંધોને અપુષ્ટ ગણી છે અને તેના પર પુનર્વિચાર કરવાની જરૂર હોવાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે.

ઉપરની બાબતોને ધ્યાનમાં લઈને હું એવા તારણ પર આવ્યો છું કે મેં જોયેલું પક્ષી કેટલીક અસામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતું લીલાપગ હોવું જોઈએ. બીજી આછી શક્યતા નોર્ડમેનનું લીલાપગ હોવાની છે; પરંતુ એ નિશ્ચિત કરવા માટે તેની ઉડાનની તસવીરો હોવી જરૂરી છે; અથવા તો અવાજ સાંભળવો જરૂરી છે. એક અન્ય શક્યતા વિશે પણ વિચાર કરવો જોઈએ, કે આ પક્ષી સંકર (hybrid) હોઈ શકે? કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓ (waders)માં કુદરતી અવસ્થામાં આવું પ્રજનન થયાના દાખલા મળેલા છે.

નોર્ડમેનના લીલાપગની ઓળખ મુશ્કેલ હોઈ એવું બને કે તેના પર પક્ષીનિરીક્ષકોએ પૂરતું ધ્યાન ન આપ્યું હોય. એ ગુજરાતમાં પથભ્રમિત (vagrant) પક્ષી તરીકે આવી ચડતું હોય એવું તદ્દન અશક્ય નથી.

ગુજરાતના બધા પક્ષીનિરીક્ષકોને હું આ

અતિદુર્લભ પક્ષી માટે ધ્યાન રાખવાની વિનંતી કરું છું.

(નોર્ડમેનના લીલાપગને ઓળખવાની અન્ય નિશાની જોઈએ તો નોર્ડમેનના લીલાપગની ચાંચની લંબાઈ તેના ઘૂંટણથી નીચેના પગ (tarsus) કરતાં ધ્યાનપાત્ર રીતે વધુ હોય છે. લીલાપગના પગના રંગની સરખામણીએ નોર્ડમેનના લીલાપગનો રંગ ઘણો વધુ પીળો હોય છે. અલી અને ડિલન રિપ્લીના મત અનુસાર નોર્ડમેનનું લીલાપગ, રાતાપગ અને લીલાપગની વચ્ચે ધ્યાન બહાર જતું હોય અને ભારતમાં અત્યારે લાગે છે તેટલું દુર્લભ ન હોય તેવું શક્ય છે. - વિ.)

પ્રસાદ ગણપુલે

પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, નજરબાગ સ્ટેશન સામે, મોરબી-૩૬૩૬૪૨

હોલીનો માળો

મારા ઘરની 'બાલ્કની' પાસે આવેલી જૂંદની વેલમાં એક નાના થર્મોકોલના ખોખામાં હોલી (Little Brown Dove) એ માળો બનાવ્યો છે. તા. ૫-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ એણે એમાં બે નાનકડાં સફેદ ઈંડાં

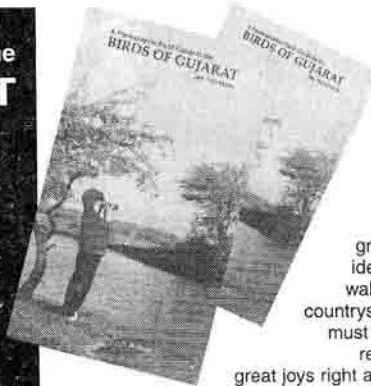
A photographic field guide to the BIRDS OF GUJARAT

Available at

Dr. R. B. Balar

10/A, Sweet Home Society,
Shreyas Tekra, Ambawadi Vistar
P. O. Ahmedabad-380 015
Ph: 26610533 M:9427703589

Gurjar Grantharatna Karyalaya,
Gandhi Road, Ahmedabad 380 001
Ph: 22144663

Shri Lavkumar Khachar
an eminent naturalist and
bird watcher of Gujarat says

..... The photographs are of great fidelity and certainly help in identification of birds seen on any walk in a city garden or across the countryside, but above all, we Gujaratis must possess a copy of it for no other reason than as a reminder of the great joys right at our doorsteps if only we know when to stop and where to look.....

Shri Laisinh Raol,
an eminent Gujarati writer and author of four books on birds of Gujarat says

The husband and wife team has made bird watching as an obsession spending more and more of their spare time visiting different areas of India. This book is the result of two decades looking at birds through their camera's lens.....

મૂક્યાં. તા. ૧૮-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ એમાંથી બચ્યાં બહાર આવ્યાં. પરંતુ તા. ૩૧-૧૨-૨૦૦૮ પછી એક બચ્યું જ જોવા મળતું હતું.

બચ્યાંને પૂરતો આહાર મળી રહે તે માટે હોલીને કયા પ્રકારનો ખોરાક પૂરો પાડવો જોઈએ તે જણાવશો.

(હોલાં અને કબૂતર મુખ્યત્વે વિવિધ ધાન્ય અને બીજનો આહાર કરે છે. બચ્યાંને તેઓ પોતાના પેટમાંથી અર્ધ-પચેલા દાણા અને એક પ્રકારના પાચક રસનું દૂધ જેવું ઘટ્ટ મિશ્રણ કાઢીને ખવડાવે છે. - વિ.)

અશોક શાસ્ત્રી
ભાવનગર

કરજણ બંધની મુલાકાત :

તા. ૨૩ અને ૨૪ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૦ના રોજ જળચર પક્ષીઓની ગણતરી માટે કરજણ બંધની અને સાથે જ સુરપાણેશ્વર પક્ષી-અભયારણ્યની મુલાકાત લીધી. કરજણ બંધની આસપાસ આવેલો પક્ષી-અભયારણ્યનો વિસ્તાર ખલેલગ્રસ્ત જંગલ ધરાવે છે, જેમાં ખેતરો, ઝૂંપડાં વગેરે પણ આવેલાં છે. આ જંગલ શુષ્ક પર્ણપાતી જંગલ છે, જેમાં વચ્ચે વચ્ચે ઝાંખરાંનો વિસ્તાર (scrub) તથા વૃક્ષો કપાઈ ગયાં હોય તેવો ભાગ પણ છે. અહીં નર્મદાની ઉત્તરે ૨૫૦૦ મીટરની ઊંચાઈ ધરાવતી સીધી ટેકરીઓ છે, જ્યારે નૈઋત્યમાં નાનકડી ટેકરીઓ આવેલી છે. અમે અગ્નિ ભાગની મુલાકાત લીધી નહોતી.

આ વિસ્તારની પક્ષીસમૃદ્ધિ સારી છે; અને અહીં પૂર્ણા અભયારણ્યમાં છે તેવી શિકારની સમસ્યા નહીં હોય તેવું લાગ્યું. અમે અહીં ૮૧ જાતનાં પક્ષીઓ નોંધ્યાં, જેમાં ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard)ની મોટી સંખ્યા ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. અમે અહીં ૬૨૫૦ જેટલી ચોટીલી કારચિયા જોઈ.

અહીં અમે એક પક્ષી જોયું જે મેવાડી સિરી (Chestnut-bellied Nuthatch) નથી તેવું લાગતાં ફરીથી તેનું નિરીક્ષણ કર્યું. અમારું અનુમાન એ કાશ્મીરી સિરી (Kashmir Nuthatch, *Sitta cashmirensis*) હોવાનું છે. જો કે, સંદર્ભ-પુસ્તકો અનુસાર કાશ્મીરી સિરી સમશીતોષ્ણ અરણ્યો (temperate forest)નું રહેવાસી છે અને હિમાલયથી દક્ષિણે જોવા મળતું નથી.

રેનેડલ પટેલ, અક્ષય જોષી, નિર્મલા ચાથોથ

નેચર ક્લબ સુરત', ૮૧, સર્જન સોસાયટી, અઠવા લાઈન્સ, સુરત

શમણું સાકાર થયું !

દુર્લભ અને જવલ્લે જ જોવા મળતી પક્ષીજાતિ જોવા મળતાં પક્ષીનિરીક્ષકો એક અનેરો આનંદ અને

કચ્છમાં મોસમી શાહિન

૧૧ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ શ્રી વૈભવ મિશ્રા અને શ્રી આલ્વન સદગોપને કચ્છના અબડાસા તાલુકામાં મોસમી શાહિન (Peregrine Falcon, *Falco peregrinus babylonicus*; જેને

મોસમી શાહિન
તેલવ મિશ્રા

Redcapped Falcon કે Barbary Falconનું નામ પણ આપવામાં આવે છે) જોયો. મોસમી શાહિન સિંધ અને વાયવ્ય ભારતમાં શિયાળુ મુલાકાતી છે. ૧૮૩૯-૪૦માં સર જ્યોફ્રી આર્ચરે કચ્છમાંથી મોસમી શાહિનનો એક નમૂનો મેળવેલો. ત્યાર બાદ કચ્છમાંથી આ પ્રથમ નિશ્ચિત નોંધ છે.

જે કે. તિવારી

CEDO, તા. નખત્રાણા, જિ. કચ્છ,
મોટી વિરાણી-૩૭૦૬૬૫

રોમાંચ અનુભવતા હોય છે.

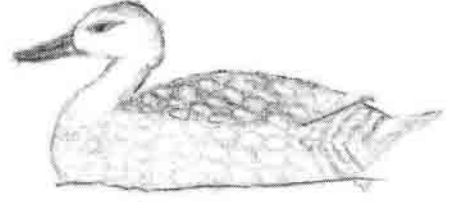
પોરબંદરના ગોસાબારા, કરલી, મોકર, કુછડી, અમીપુર, બરડાસાગર વગેરે વિસ્તારોની અગાઉ ત્રણેક વાર મુલાકાતો લીધી હતી. ૧૩-૧૪ ડિસેમ્બર '૦૮ના રોજ પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાતના પોરબંદર ચેપ્ટરના કાર્યક્રમ દરમિયાન અધધધ સંખ્યામાં પક્ષીઓ તો જોવા મળ્યાં પરંતુ નીલશિર (Mallard) ને બાદ કરતાં બીજી કોઈ વિશિષ્ટ જાતિ જોવા મળી નહીં. પરંતુ ત્યારે જ નક્કી કર્યું કે ફરી સમય કાઢી આ વિસ્તારોની મુલાકાત લેવી જોઈએ અને આ મોકો મળ્યો ૨૪-૨૫-૨૬ જાન્યુઆરી '૧૦ દરમિયાન.

તા. ૨૪ના રોજ સવારમાં પોરબંદર શહેરમાં જ નાનાં હંજ (Lesser Flamingo)ની મુલાકાત લીધી. ત્યાંથી રવાના થઈ આખો દિવસ ગોસાબારા, કરલી, મોકર વગેરે વિસ્તારોની મુલાકાત લીધી. ડિસેમ્બરની મુલાકાત દરમિયાન જે સ્થળે નીલશિર જોવા મળેલી હતી તે જ સ્થળે ફરી તે જોવા મળી. અલબત્ત તે પાળાની પાછળ છુપાઈને એવી રીતે બેઠેલી હતી કે માત્ર માથું અને ચાંચનો ઉપરનો ભાગ (upper mandible) જ માંડમાંડ જોઈ શકાય. આગળ જતાં બીજી ચાર નીલશિર જોવા મળી અને થાંભલા પર મોસમી શાહિન (Peregrine Falcon) પણ.

તા. ૨૫મીના રોજ પોરબંદરના શ્રી ભરતભાઈ રૂઢાણી પણ સાથે જોડાયા. શરૂઆતમાં કુછડી ગયા. ડિસેમ્બરની સરખામણીએ પાણી ખૂબ જ ઘટી ગયેલ હતું. માંડ ૨૫ ટકા જેટલા વિસ્તારમાં જ હતું. ટૂંક સમયમાં જ ત્યાંથી નીકળી બરડાસાગર ગયા. બરડાસાગર નામ મુજબ સાગરસમાન વિશાળ વિસ્તાર છે. બપોર સુધીમાં માંડ માંડ 'કાઢિયા' - ઓગન સુધીનો એટલે કે લગભગ અર્ધા પાળા સુધીનો વિસ્તાર જ જોઈ શકાયો. બપોર બાદ બરડાસાગરના સામે છેડે આવેલા ગામ તરફથી પ્રવાસ શરૂ કર્યો. જોતજોતામાં ચાર-સાડાચાર વાગ્યે ફરી 'કાઢિયા' પાસે પહોંચી ગયા.

ઘઉંલી મુરઘાબી

ખૂબ જ ઝાંખા, ફિક્કા કથ્થઈ રંગની લગભગ ૩૯.૪૨ સે.મી. કદની શિયાળુ પ્રવાસી બતક એટલે ઘઉંલી મુરઘાબી (Marbled Teal, *Marmaronetta angustirostris*). ચાંચ અને આંખની આજુબાજુ ઘેરો કથ્થઈ રંગ, શરીર પર ધોળા રંગનાં ધાબાં અને પૂંછડીને છેવાડે સફેદ રંગ.

ઓળખની નિશાની બની રહે છે. ઉફ્યનમાં ખૂબ જ ઝાંખા રંગનું શરીર, ફિક્કી પાંખો અને એમાંય વચ્ચે ધોળો રંગ જોઈ શકાય છે.

ઘઉંલી મુરઘાબી ઉનાળુ પ્રવાસી તરીકે અને નિવાસી તરીકે અફઘાનિસ્તાન, ઉત્તર બલૂચિસ્તાન અને સિંધ-પાકિસ્તાનમાં જોવા મળે છે.

શિયાળુ પ્રવાસી તરીકે બલૂચિસ્તાન, સિંધુ ખીણ, પાકિસ્તાન અને ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતથી લઈ ઉત્તર પ્રદેશ સુધી આવે છે.

એકલદોકલ નોંધ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, પશ્ચિમ બંગાળ અને આસામમાં પણ થયેલી છે.

સંકલન : ડૉ. પીયૂષ પટેલ

એક તરફ દૂરબીનમાંથી સતત જોતા રહેવાનો થાક પણ હતો, તો તસવીરકાર શ્રી કિશનભાઈ, શ્રી ભરતભાઈ રૂઢાણી અને શ્રી ખાંડેકરભાઈને 'ફોટોગ્રાફી' માટે પ્રકાશની સુયોગ્ય પરિસ્થિતિ હતી. 'ફોટોગ્રાફર્સ' તેઓની 'ફોટોગ્રાફી' કરવામાં મશગૂલ થઈ ગયા અને મેં દૂરબીનથી તાકવાનું ચાલુ રાખ્યું. સામા કાંઠે લગભગ ૧૦૦ જેટલી ધોળી આંખ કારચિયા (Ferruginous

Pochard) લગભગ એક સાથે જોવા મળી, જે એક આશ્ચર્યજનક બાબત હતી. કારણ કે, આટલી મોટી સંખ્યામાં એક સાથે આ જાતિ પ્રથમ વાર જોવા મળી. મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) પણ સારી એવી સંખ્યામાં હતી. કુલ કેટલાં પક્ષીઓ હતાં તેનો અંદાજ મુશ્કેલ હતો, પણ સંખ્યા તો સારી એવી હતી જ.

સાંજના સવા પાંચના અરસામાં દૂરબીન માંડીને જોતો હતો તેવામાં જ અન્ય બતકોની સરખામણીએ નાના કદની એવી બે બતકોને ઝડપથી પસાર થઈ ઘાસની વચ્ચે જતાં જોઈ. આ બંને બતકો ઊજળા, રાખોડી રંગની થોડી વધુ ઊજળી અને આંખ પાછળના ભાગે મોટા ધાબાવાળી હતી. તેમનાં શરીર પર ટપકીઓ પણ હતી. ઘાસની પાછળથી તે ફરી બહાર આવી અને ટેલિસ્કોપમાં તેને વધુ બારીકાઈથી નિહાળી તો તેના શરીર પર મેલા સફેદથી આછા પીળા રંગનાં ટપકાં જોવા મળ્યાં. હું મનોમન હરખાઈ ઊઠ્યો. કારણ કે, હવે ઘઉંલી મુરઘાબી (Marbled Teal) છે તેવું મને સ્પષ્ટપણે લાગ્યું. પરંતુ તેની ઓળખ વધુ પાકી કરવી જરૂરી લાગી. ફોટોગ્રાફર મિત્રો જેઓ લગભગ ૨૦૦ મીટરના અંતરે હતા, તેઓને ફોન કરી ઝડપથી આવવા કહ્યું. તેઓના આવતાં સુધીમાં હું નીચે બેઠેલો હતો તેમાંથી ઊભો થઈ ગયો અને ટેલિસ્કોપ પણ ઊંચું કર્યું. આ બંને બતકો જાણે સંતાકૂકડી રમતી હતી. થોડી વાર જોવા મળે અને ફરી ઘાસ અને પાણીમાં વચ્ચે ઊભેલા નાના બાવળ વચ્ચે ખોવાઈ જતી હતી. હું તેમને સતત નજરમાં રાખવા પ્રયત્નો કરતો હતો. ભરતભાઈએ આવી જોતાવેત જ એ ઘઉંલી મુરઘાબી હોવાની બાબતને પુષ્ટિ આપી. શ્રી કિસનભાઈએ પણ તેને નિહાળી તેની પર તેઓના 'સિગ્મા'ના ૮૦૦મી.મી.નો 'લેન્સ' ત્યાં કેન્દ્રિત કરવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. અમારાથી ખાસ્સા અંતરે હોવા છતાં પણ તેઓ તેને ઓળખી શકાય તેવી તસવીર લઈ શક્યા. ઘઉંલી

મુરઘાબી જોઈ મને અતિ રોમાંચ અને આનંદ થયો.

સૂર્યાસ્ત પહેલા થોડા સમયમાં જ આ જોવા મળેલ હોઈ તથા ઘાસ અને બાવળ વચ્ચે ફરતી રહેવાને લીધે તેની વધુ સારી તસવીરો લેવાનું શક્ય બન્યું નહીં, પરંતુ તેને પેટ ભરીને નિહાળી ખરી.

૧૯૯૨-૯૩ના અરસામાં આ જાતિ મેં નળસરોવરમાં જોયેલી પરંતુ તે અતિ દુર્લભ હોવાની મને કોઈ જાણકારી ન હતી. વળી તે સમયે માત્ર અલપ-ઝલપ જોયેલી અને દૂરબીન વડે નિહાળેલી. ત્યાર બાદ મેં તેને જોઈ ન હતી. ૨૦૦૬ના વર્ષમાં નળસરોવરની પક્ષીગણતરી દરમિયાન દરિયાઈ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન અને ખીજડિયા અભયારણ્યમાં કામ કરતા વનખાતાના ચોકિયાત શ્રી દાફડાને તે જોવા મળી હતી.

ગુજરાતમાં છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકા દરમિયાન આ પ્રજાતિ જોવા મળ્યાની બહુ જ થોડી નોંધ છે. હેન્ડબુક ઓફ બર્ડ્ઝ ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ પાકિસ્તાન, વો.૧, પા. ૧૪૭-૧૪૮માં તે ગુજરાતમાં ભાવનગર, કચ્છ, વડોદરા અને અમદાવાદ જિલ્લામાં જોવા મળતી હોવાનું નોંધેલું છે. તે મહદંશે અતિ દુર્લભ શિયાળુ મુલાકાતી હોવાનું નોંધાયેલ છે. શ્રી સલીમ અલીના 'બર્ડ્ઝ ઓફ કચ્છ'માં તે કાઠિયાવાડમાં નોંધાયેલ હોવાનું જણાવ્યું છે. મ. કુ. શ્રી ફતેસિંહે ૧૯૪૦ના શિયાળામાં બડા તળાવમાં એકને વીંધી નાખી હતી, તેમ નોંધેલ છે. આ જાતિ સિંધમાં પ્રમાણમાં સામાન્ય છે. અને કદાચ તે ત્યાં પ્રજનન પણ કરતી હોઈ શકે, તેમ તેમાં જણાવેલ છે. મ. કુ. ધર્મકુમારસિંહજીએ 'બર્ડ્ઝ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર'માં આ પ્રજાતિ આપણે ત્યાં ખૂબ જ દુર્લભ હોવાનું અને તે ભાવનગર, ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી અને જામનગરમાં નોંધાયેલ હોવાનું જણાવ્યું છે. આ ઉપરાંત, તે ચિયા (reeds) વાળો વિસ્તાર વધુ પસંદ કરતી હોવાનું અને તે સામાન્ય રીતે એકલી અથવા જોડીમાં જોવા મળતી હોવાનું તેઓએ જણાવેલ છે.

બરડાસાગરમાં જોવા મળેલ જોડી ચિયાવાળા વિસ્તારમાં જ ફરતી જોવા મળી.

આ વિસ્તારમાં સાંજના ૪થી ૬ જેટલાં ચંચળ (Red-necked Phalarope) પણ જોવા મળ્યાં, પરંતુ તે ખૂબ જ દૂર હતાં આથી માત્ર છાયા અને આકાર (silhouette) પરથી જ તે ચંચળ હોવાનું અનુમાન કરેલ હતું.

૨૬મીએ અમે મેઢા ખાડી (creek) ગયા હતા. કાંઠેથી હોડીમાં બેસી વચ્ચે આવેલ ટાપુ પર જઈને પણ પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. આ વિસ્તારમાં નાની ડૂબકી (Little Grebe) ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં જોવા મળી હતી, જેની સાથે થોડી શિયાળુ નાની ડૂબકી (Black-necked Grebe) પણ હતી.

૨૬મીએ બપોર બાદ મેઢા ખાડીના સામે કાંઠેના વાડલા ગામના વિસ્તારમાં ગયા પણ પાણી ઓછું થયેલ હોઈને તથા માછીમારોની જાળ પથરાયેલ હોવાના કારણે વિશેષ પક્ષીજાતિઓ જોવા મળેલ નહીં, અલબત્ત કુંજ (Common Crane) સર્વત્ર મોટી સંખ્યામાં હતી.

તા. ૧૩-૧૪ ફેબ્રુઆરીએ ફરી બરડાસાગર અને ગોસાબારા વિસ્તારોમાં ફર્યા પણ ઘઉંલી મુરઘાબી જોવા મળેલ નહીં.

મારી અન્ય પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધ :

* દિવાળીના દિવસે (૧૭-૧૦-૦૮) વાડીલાલ તળાવ-ખેડધા, જિ. પાટણ નજીક કચ્છના નાના રણમાં હુબારા (Houbara) જોવા મળેલ.

બેસતા વર્ષના દિવસે (૧૮-૧૦-૦૮)

આ જ વિસ્તારની નજીક સરસ્વતી નદીના મૂળપ્રદેશ પાસે વરુ (Wolf) તથા હુબારા જોવા મળ્યા.

ભાઈ-બીજના દિવસે (૧૮-૧૦-૨૦૦૮) નાંદાબેટ-આડેસર, કચ્છ પાસેના રણ વિસ્તારમાં ભરાયેલાં પાણીમાં ૧ લાખ જેટલા નાના હંજ (Little Flamingo) તથા સિંધાણ (જિ. પાટણ)ના તળાવમાં શિયાળુ નાની ડૂબકી (Black-necked Grebe) જોઈ.

* તા. ૦૮-૧૨-૨૦૦૮ના રોજ વઢવાણ, જિ. વડોદરામાં લાલશિર કારચિયા (Red-Crested Pochard) જોયેલ હતા.

* તા. ૧૩-૧૪ ફેબ્રુઆરી '૧૦ના રોજ બરડાસાગરમાં નાની શિયાળુ ડૂબકી જોવા મળેલ.

- ઉદય વોરા

૧૬૮, સ્વીટ હોમ એપાર્ટમેન્ટ, સેક્ટર-૨૮, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૮

કચ્છના નાના રણની મુલાકાત

તા. ૧૨-૨-૧૦ના રોજ વીરમગામ પાસે આવેલ પાંજરાપોળ ખાતે એક ગીધ (Indian White-backed Vulture) ઊડતું જોવા મળ્યું.

તા. ૧૩-૨-૧૦ અને ૧૪-૨-૧૦ના રોજ કચ્છના નાના રણમાં મનીષા રાજપૂત, ડૉ. વિપુલા ગોસ્વામી અને ડૉ. ઋતા ભટ્ટની સાથે મુખ્યત્વે ઓડું અને ઝીંઝુવાડા વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. એ દરમિયાન જોયેલાં નોંધપાત્ર પક્ષીઓ : બદામી રણગોધલા (Indian Courser), પીળચટા રણગોધલા (Cream-coloured Courser), ટિલોર (Houbara), સ્વર્ણહોડી (Short-eared Owl) અને રણ ચંડૂલ (Greater Hoopoe-Lark). રણ ચંડૂલનું મીઠું ગાન અમને આકર્ષી ગયું.

આ ઉપરાંત જૈનાબાદ ખાતે યુગ્ગડ જોઈ; પરંતુ તે રેખાળી યુગ્ગડ (Pallid Scops-Owl) હતી કે 'ગ્રે મોર્ફ'માં ભારતીય યુગ્ગડ (Eurasian Scops-Owl) તે નિશ્ચિત ન કરી શકાયું.

નંદિતા મુનિ

૫૦૮/૨, સેક્ટર-૪ બી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૪

ગીધનું અવલોકન

૯મી માર્ચ ૧૦ના રોજ મેં મારા ઘર પાસે બે ગીધ (Indian White-backed Vulture)ને આકાશમાં ચકરાવા લેતાં જોયાં. હું નિયમિત ડાભલા તથા વીરપુર પાસે ગીધ જોઉં છું.

આર્ય મયુરભાઈ રાઠોડ

૨૭/૧૫૮, વિજયનગર ફ્લેટ્સ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૬

કચ્છમાં ઘાસિયા જમીનો

સ્વ. મ.કુ. હિંમતસિંહજી

કચ્છ જિલ્લાનો વિસ્તાર લગભગ ગુજરાત રાજ્યના ૧/૪ ભાગ જેટલો છે. આમાં કચ્છના મોટા અને નાના રણનો સમાવેશ થાય. એ રેતીમિશ્રિત માટીવાળા અફાટ રણવિસ્તાર ખારા હોવાથી અમુક બેટ બાદ કરતાં ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની વનસ્પતિ ઊગી શકતી નથી. બેટ પર ઘાસ અને અમુક સ્થાનિક વૃક્ષો જોવા મળે, જેમાં અમુક લેલાં અને ચંડૂલ જેવાં પંખીઓ જોવા મળે. નાના રણમાં બેટ પર ઘુડખર આશરો લે છે. રણવિસ્તારમાં ખુલ્લા પટ પર રણ ડબકચીડી (Desert Finch - Lark) એક જ પક્ષી છે, જે ત્યાં રહેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. જ્યાં છાંયડાનું નામોનિશાન ન હોય તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં એ પંખીને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય. વર્ષાઋતુમાં તે પક્ષી બેટ પર પ્રજનન કરતું હશે, તેવું મારું અનુમાન છે.

રણ સિવાયની મુખ્ય ભૂમિ પર કાંટાળી ઝાડી અને ઘાસિયા જમીનો આવેલ છે. આવી ખુલ્લી જમીનો પર જંગલી પશુપક્ષીઓ ઉપરાંત લોકોનાં પાળેલ પશુઓ નભે છે. પરંતુ લોકો દ્વારા તેમનાં જાનવરોની ચારવાની પ્રક્રિયા અનિયંત્રિત રહી છે અને તેની સાથે ચરિયાણની સાચવણી યા માવજત નહિવત્ છે.

કચ્છના મુખ્ય ભૂભાગની ઉત્તરે બન્નીની ઘાસિયા જમીન આવેલ છે. એશિયા ખંડની ઉત્તમ ઘાસ ધરાવતી જમીનો પૈકી આ એક છે. સદીઓ દરમિયાન નદીઓનાં પાણીમાં ખેંચાઈ આવતો કાંપ અહીં એકઠો થતો અને તે ત્યાં જામી જવાને લીધે બન્ની વિસ્તારનો ઉપરનો થર ઘણો ફળદ્રુપ છે અને તેના પર ઘાસની ઘણી જાતો ઊગે છે. હું મારા અગાઉના લેખમાં જણાવી ગયો છું તે મુજબ, હાલના ત્રણચાર દાયકા દરમિયાન ત્યાં ગાંડા બાવળનું સામ્રાજ્ય છવાઈ ગયું છે. જેમ આ બાવળ ફેલાતો જાય છે તેમ ઘાસવાળો ભાગ સંકોચાતો જાય છે, આ બાવળના ફેલાવાને નિયંત્રણમાં લેવાની અને કમે કમે તેનો નાશ કરવાની તાતી જરૂર છે. કચ્છમાં કાર્યરત

‘શ્રી વિવેકાનંદ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ (VRTI), ‘ગુજરાત ઇકોલોજી કમિશન’ (GEC) અને ભુજસ્થિત ‘ગુજરાત ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડેઝર્ટ ઇકોલોજી’ (GUIDE) એ ત્રણે સંસ્થાઓએ મળીને બસો હેક્ટર યા તેથી વધુ વિસ્તારના પ્લોટ પાડી તેમાંથી ગાંડા બાવળનો નાશ કર્યો. જેમાંથી આ વૃક્ષ કાઢવામાં આવ્યું તેવા પ્લોટોમાં તે પછીના ચોમાસામાં સારા પ્રમાણમાં ઘાસ ઊગ્યું. આ કાર્યમાં બન્નીની વસાહતોના લોકોનો પૂરતો સાથ લેવામાં આવ્યો હતો. એ લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય પશુપાલન છે. આ પ્રયોગની સફળતા પ્રત્યક્ષ જોયા અનુભવ્યા બાદ તેમાંથી પ્રેરણા લઈ બીજા લોકો આ પ્રકારના ઘાસિયા પ્લોટો તૈયાર કરવાની માગણી કરી રહ્યા છે. આ રીતે બન્નીની દરેક વસાહતનાં પશુઓની જરૂરિયાત મુજબ વધુ પ્લોટો તૈયાર કરવામાં આવે તો એ પૈકી અમુક પ્લોટ ચારવા માટે રાખી શકાય જે પૈકી દર એક પ્લોટમાં એક વર્ષે પશુઓને ચારવામાં આવે અને બીજા વર્ષે બીજા પ્લોટનો ઉપયોગ થઈ શકે. આમ વારાફરતી ચરિયાણનો ઉપયોગ થાય. તેવા જ બીજા પ્લોટ ગામદીઠ ઘાસના સંગ્રહ માટે અનામત રાખવામાં આવે તો તેમાંથી દર વર્ષે કાપેલા ઘાસનો જથ્થો અનામત રહે અને દુધકાળ વખતે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. આ યોજનામાં પ્લોટ તૈયાર કરવા અને તેની સાચવણી વગેરેના કાર્ય માટે લોકોનો જ પોતાનો ફાળો લેવામાં આવે તો લાંબે ગાળે તે ફાયદામંદ નીવડે.

કચ્છના તાલુકાઓ પૈકી અંજાર, મુંદ્રા, માંડવીમાં ઘાસિયા જમીનો છે તેની પણ આ રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે. અબડાસામાં ખુલ્લી જમીનનો વિસ્તાર મોટો છે ત્યાં દરેક નજીકના ગામમાં પશુધન માટે પ્લોટો પાડી શકાય તેમ છે. અને એ યોજનામાં પણ લોકભાગીદારી ફાયદામંદ નીવડે. લોકોને તેમાં સંડોવવામાં આવે તો તેઓ એ આયોજન પોતાનું માની અને તેમાં વધુ ઊંડો રસ લઈ શકે. આ તાલુકામાં અને અન્ય તાલુકાઓમાં

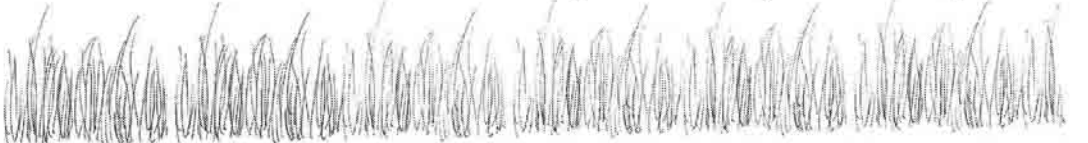

નર્મદા યોજનામાં ડૂબમાં ગયેલી વનરાજીના બદલામાં વનવિભાગે પ્લોટ પાડી તેમાં મોટે ભાગે ગાંડા બાવળનું વાવેતર કર્યું છે (Narmada Compensatory Plantations). આ ઉપરાંત અબડાસામાં ઊર્જા-વનોના પણ પ્લોટ કર્યા છે. આ પ્રકારના પ્લોટનો કોઈ વહેવારુ અર્થ નથી. બલ્કે વહેવારુ અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ તે હાસ્યાસ્પદ છે. આ પ્રકારના પ્લોટમાંથી રોપવામાં આવેલ ઝાડ પૈકી ગાંડા બાવળને સદંતર કાઢી નાખવો જોઈએ અને બીજી જાતનાં ઝાડને પાંખાં કરી એ બધા પ્લોટનો ઘાસિયા પ્લોટ તરીકે ઉપયોગ કરવાની હું ભારપૂર્વક હિમાયત કરું છું. જો કે, ગુજરાતમાં હવે ઘણા થોડા વિસ્તારોમાં ખુલ્લી જમીનો રહી હશે અને એટલે જ કચ્છમાં અન્ય જગ્યાએથી આવનારાં પશુઓ (ખાસ કરીને ઘેટાંના મોટાં ટોળાં)ની સંખ્યા ગત વર્ષોમાં વધતી જ રહી છે. જ્યાં જ્યાં વૃક્ષોના પ્લોટ અનામત રાખવામાં આવ્યા હોય ત્યાં તેને ઘાસિયા પ્લોટમાં પરિવર્તિત કરવા જોઈએ. ઉપરાંત, જ્યાં ખનિજ સંપત્તિ મેળવવા માટે ખોદકામ થાય ત્યાં તે જમીનમાંથી એ ખનિજ ખોદી લીધા બાદ જમીનને સમથળ કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી જે ઘાસ કે વનસ્પતિનો નાશ થયો હોય તેમાં નવસર્જન માટે પૂરતો અવકાશ રહે, અને પર્યાવરણને નુકસાન થયું હોય તે કાળેકમે ફરી દુરસ્ત થઈ શકે. કોઈ પણ વિકાસનું કાર્ય યા યોજના હોય તેનો વિરોધ કરવાનું કોઈ ન ઇચ્છે અને તેવો અજુગતો વિરોધ કરવો પણ ન જોઈએ. પરંતુ પર્યાવરણને નુકસાન થવાનું હોય તે તરફ સત્તાસ્થાને બિરાજમાન વ્યક્તિઓનું લક્ષ દોરવું તે દરેક જાગૃત નાગરિકનો અધિકાર અને ફરજ છે. ખરી રીતે જ્યારે ખનિજ માટે ઇજારો આપવામાં આવે ત્યારે તેમાં એક

શરત સામેલ કરવી જોઈએ કે પર્યાવરણને જે નુકસાન થાય તે દુરસ્ત કરવું જોઈએ. ખનિજ આધારિત કોઈ ઉદ્યોગનો પરવાનો અપાય તેમાં પણ આ શરત રાખવી અને તેનો અમલ કરાવવો જરૂરી છે. આવી શરતોના અભાવે કુદરતની અમૂલ્ય સંપત્તિને પારાવાર નુકસાન થાય છે. આ નુકસાનના પ્રકારોનું વર્ણન કરવાનો આ લેખમાં અવકાશ નથી. પરંતુ હું જે જણાવવા ઇચ્છું છું તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો કચ્છના લખપત તાલુકાની પાનંધ્રોસ્થિત 'લિંગનાઇટ' (કાચો કોલસો) ખોદી કાઢવા માટેની ખાણો જોવાથી મળી રહેશે. એ વિસ્તારમાં લોકોનું પશુધન ઉપરાંત જંગલી પશુપક્ષી રહી ન શકે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે.

આ લેખ વાંચનારને સ્વાભાવિક રીતે લાગશે કે 'વિહંગ'માં પંખીઓ વિશે લેખ લખવાને બદલે પર્યાવરણ અને ઘાસિયા જમીનોનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો છે. આનો ખુલાસો કરવા માટે જણાવું કે, ઘણી વાર સીધી વાત કે દલીલ કરવાથી ઊંધી અસર થતી હોય છે. આપણા શાસનકર્તા અને મોટા ભાગના રાજકારણીઓને કુદરત કે તેની ખૂબીઓમાં રસ હોતો નથી. તેઓ ફક્ત ચૂંટણીઓ અને તેમાં મળતા મતો મેળવવા માટે તત્પર હોય છે. પર્યાવરણ તેના ભાગરૂપ તેમાં રહેતાં જીવો, વનસ્પતિ વગેરેની બાબતો એ લોકો માટે ગૌણ હોય છે. બલ્કે એ વિષયના જ્ઞાનનો પણ મહાનુભાવોમાં અભાવ હોય છે! જીવસૃષ્ટિને બચાવવાની વાત થાય ત્યાં હિમાયત કરવામાં આવે ત્યારે એ લોકો તરત જ કહેવા માંડે કે, "પર્યાવરણવાદીઓ વિકાસના વિરોધી છે. તેમને લોકોના હિતની ચિંતા નથી અને તેટલા માટે જ એ લોકો મનુષ્યોના ભોગે જીવસૃષ્ટિના રક્ષણની બેહૂદી હિમાયત

કરતા હોય છે.” રાજકારણીઓનાં આ વિચાર કે વલણ સીધી રીતે બદલી શકાય નહીં તેથી તેને ભેદવા માટે માત્ર એક જ ઉપાય છે અને તે આડકતરી રીતે તેને આગળ ધરવો. મતદારોના હિતની વાત કરીએ; તેમના પશુધનને બચાવવા અને તેમની સારી રીતે માવજત કરવાના ઉપાયો સૂચવવામાં આવે તો તે તરત ગળે ઊતરી જાય, તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ ન થાય. મારા ભૂતકાળના અનુભવો પરથી એ સિદ્ધ થયું છે કે, પશુપક્ષીઓનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના આવી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવાનાં સૂચનોથી જે મૂળ ધ્યેય હોય તે વિનાવિરોધ સિદ્ધ થઈ શકે. તેથી લોકોના સહયોગ અને તેમની ભાગીદારીથી ઘાસિયા જમીનો માટેના અમુક વિસ્તારો અંગે મેં લાગતા વળગતા રાજકારણીઓ અને અધિકારીઓ સમક્ષ એક નોંધ દ્વારા સૂચનો મૂક્યાં હતાં તેનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જે પ્લોટ ચારવા માટે રાખેલ હોય તેમાં ઘાસ પાકે ને સૂકાઈ જાય ત્યાર બાદ તેમાં પશુઓને ચરવા માટે મૂકવામાં આવે. તેમાં પણ બે પ્રકાર રાખી શકાય. એકને આરામ આપવાનો, જેનો બીજે વર્ષે ઉપયોગ થાય. ઘાસ સૂકાય તેનાં બીજ ખરવા માટે ત્યાં સુધી ઘોરડા, ખડમોર તેમનું પ્રજનન તેમાં પૂરું કરી લે. આ જ પરિણામ સંગ્રહ કરવા માટે રાખેલ પ્લોટમાં આવે, કારણ કે ઘાસ પૂરું પાકે ત્યાર બાદ જ તે કાપવામાં આવે. આ પ્રકારનાં આયોજનની શરૂઆત બન્નીમાં તો થઈ ચૂકી છે. હવે તેને

અબડાસા અને અન્યત્ર લાગુ કરવા માટે જરૂર છે. આ યોજના સાથે જંગલખાતું સહમત થાય છે. ઉપરાંત, અમુક નિજી સંસ્થાઓ પણ તેમાં રસ લઈ રહી છે. બીજી તરફ કચ્છના પશ્ચિમ વનવિભાગ દ્વારા ઘોરડા માટેના અભયારણ્યના વિસ્તારમાં વધારો કરવાનાં ચક્રી ગતિમાન થયાં છે. આપણે આશા રાખીએ કે ઉપરોક્ત સૂચનોનો વહેલી તકે અમલ થાય જેથી ઘોરડા અને ખડમોર સિવાયનાં બીજાં પંખીઓને પણ તેનો લાભ મળે. આની સાથે દેશ-વિદેશના પક્ષીપ્રેમીઓ, પક્ષીનિરીક્ષણ માટે તેમના અભ્યાસ હેતુ આ વિસ્તારમાં આવવા પ્રેરાય જેની સાથે પર્યટન ઉદ્યોગ વિકસી શકે. પર્યટકો જેમ જેમ આવતા થાય તેમ સ્થાનિક લોકોના આવક-વિકાસમાં પણ વૃદ્ધિ થાય. આની સાથે દેશને વધુ હૂડિયામણ મળતું થાય. હું ૧૯૭૩માં પૂર્વ આફ્રિકાની મુલાકાતે ગયો હતો તે વખતે જાણવા મળ્યું કે કેન્યાની ૬૦% વિદેશી હૂડિયામણની આવક ફક્ત તેનાં અભયારણ્યો જોવા આવનાર વિદેશીઓ દ્વારા મળતી હતી.

(મ.કુ. શ્રી હિંમતસિંહજીએ આ લેખ ખાસ ‘વિહંગ’ અર્થે લખ્યો હતો પણ થોડો આડા હાથે મુકાઈ ગયો હતો અને હમણાં જ અકસ્માત મળી આવ્યો. તેઓશ્રીએ કચ્છના પર્યાવરણ અર્થે ઘણું જ ચિંતન કર્યું છે. ત્યાંની ઘાસની વાડીઓના સંદર્ભે તેઓએ કરેલાં સૂચનો આજે પણ એટલાં જ પ્રસ્તુત છે. - વિ.)

‘વિહંગની ઉડાન’

વૈજ્ઞાનિકોએ તરવા અને ચાલવા જેવી પ્રયત્નની પદ્ધતિઓ સાથે પક્ષીની ઉડાનની સરખામણી કરતા અભ્યાસો કર્યા છે; જેના આધારે જાણી શકાયું છે કે પ્રયત્નની અન્ય રીતોની સરખામણીએ ઉડાન ખૂબ જ સરળ અને દક્ષતાપૂર્ણ પદ્ધતિ છે. માણસમાં સૌથી વધુ ઝડપ ધરાવતો દોડવીર એક સેકન્ડમાં પોતાના શરીરની લંબાઈથી પાંચગણો વિસ્તાર (‘બોડી લેન્થ’) કાપી શકે છે.

દુનિયાનું સૌથી ઝડપી પશુ ચિત્તો એક સેકન્ડમાં પોતાના શરીરની લંબાઈથી અઢારગણું અંતર વટાવે છે. પણ ઊડતું પક્ષી એક સેકન્ડમાં ૭૦થી ૮૦ ‘બોડીલેન્થ’ જેટલું અંતર પણ કાપી નાખે છે. આ ઝડપ એક ‘જેટ’ વિમાન જેટલી થઈ. આના કારણે પક્ષીઓ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ઝડપભેર પહોંચી જાય છે; એટલું જ નહીં, ઋતુપ્રવાસ વખતે વિશાળ અંતરની મુસાફરી કરી શકે છે.

સ્રોત : ‘અંડરસ્ટેંડિંગ બર્ડ બિહેવિયર’

લેખક : સ્ટીફન મોસ, પ્રકાશક : ન્યુ હોલેન્ડ પબ્લિશર્સ, ૨૦૦૩

પત્ર-સેતુ

વિહંગ મળ્યું. મળતાંની સાથે જ સર્વે મિત્રોએ વાંચી લીધું. સંપાદકીય લેખ ખૂબ ગમ્યો. એક બાજુ માણસને નર્ચો ઉપભોગ કરી જીવવું છે, બીજી બાજુ ઉપભોગને આધારે ઊભી થતી પરિસ્થિતિ સામે લડવું છે. આ વિરોધાભાસ પર્યાવરણ- સંરક્ષણમાં કોઈ કાળે પરિણામ આપતો નથી. માણસ પ્રકૃતિસંરક્ષણ સામે ઊભા થયેલા ખતરાઓથી વાકેફ છે, ચિંતિત છે, પરંતુ તેના માટે થતા પ્રયત્નો માત્ર દેખાડવા પૂરતા જ થાય છે. દરેક વ્યક્તિએ આત્મમંથન કરવાની અને પર્યાવરણ માટે નક્કર કાર્ય અથવા પગલાં લેવાની જરૂર છે. એ પણ ન થઈ શકે ને જો તે પોતાની રહેણીકરણી પ્રકૃતિને અનુકૂળ બનાવી જીવે તો પણ તે મહાન કાર્ય ગણાય. સમજદારી અને સાદગીપૂર્ણ જીવન પ્રકૃતિને બચાવી શકશે. સાચે જ 'ગાજવાની નહીં સાધવાની' જરૂર છે.

આ ઉપરાંત વિવિધ પક્ષીમિત્રો સાથે આપવામાં આવતી માહિતી નવા પક્ષીમિત્રોને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. શીમળાના વૃક્ષ વિશેની તેમ જ તેના આધારે જીવતાં પંખીની માહિતી વાંચી આશ્ચર્યચકિત થવાયું. મારું તો માનવું છે કે દરેક જિલ્લામાં પક્ષીઓને આકર્ષતાં, ખોરાક અને રહેઠાણ પૂરાં પાડતાં પક્ષીમિત્ર વૃક્ષોની અલગ નર્સરી હોવી જોઈએ.

વધુમાં ભારત કે ગુજરાતમાં લુપ્ત થવાને આરે ઊભેલ પક્ષીઓની માહિતી આપશો તો ગમશે. એક સૂચન કે પત્રસેતુની જેમ 'પ્રશ્ન-ઉત્તર સેતુ' નામની કોલમ હોય તો નવા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો જરૂરી માર્ગદર્શન કે જાણકારી એ વિભાગ દ્વારા મેળવી શકે.

કિરણ માછી 'કર્મયોગી'

મુ. પો. વેળાવદર, કન્યાશાળા, તા. ગારિયાધાર, જિ. ભાવનગર.

વિહંગ' ત્રૈમાસિક અદ્ભુત છે. તેને વખાણવા મારી પાસે શબ્દો નથી. પ્રવર્તમાન સમયમાં જ્યારે પર્યાવરણ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખવા સંઘર્ષ કરી

રહ્યું છે ત્યારે 'વિહંગ'ની પ્રાસંગિકતા એ ઈશ્વરીય ભેટ છે. 'વિહંગ' દ્વારા પર્યાવરણની શ્રેષ્ઠતમ સેવાઓ થતી રહે તેવી અભ્યર્થના છે.

જાન્યુ. '૧૦ના 'વિહંગ'ના સંપાદકીય માટે સલામ! આપે જે લખ્યું છે તે એકદમ સત્ય અને હૃદયથી ઉચ્ચારાયેલું છે. આપણે માત્ર બે જ નહીં અનેક મોઢાં રાખીને ફરીએ છીએ. પરિસ્થિતિ અને સંજોગો અનુસાર આપણે આપણો અભિગમ બદલ્યા કરીએ છીએ. પોતાની જાતને પર્યાવરણવાદી ગણાવીએ છીએ પણ રસ્તા પર પ્લાસ્ટિકની કોથળી નાખતાં પણ અચકાતા નથી.

ચકલીની ચિંતા કરીએ છીએ પણ 'મોબાઇલ' તો વાપરવો જ છે. મોટાં મોટાં ઘર બનાવી આપણે ચકલી, મેના, બુલબુલ અને મુનિયાને તેમનાં રહેઠાણમાંથી હાંકી કાઢ્યાં છે. અને આવો તો કંઈ કેટલો વિરોધાભાસ અનેક પાનાં ભરીને લખી શકાય પણ દંભમાત્રથી પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી આવવાનો. સમયની માંગ છે કે વાતો બંધ કરી કંઈક નક્કર કરીએ. સાચી દિશામાં માત્ર એક પગલું પણ મહત્ત્વનું બની રહેશે.

ગુણવંત ત્રિવેદી

ભારતીય જીવનવીમા નિગમ, સ્ટેશન રોડ, સાવરકુંડલા

વિહંગ'નો અંક આવતાં એક જ બેઠકે વાંચી જવાની ઇચ્છા થાય છે. જુદીજુદી જગ્યાઓથી મળેલી પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધ તથા પર્યાવરણ-સંરક્ષણને પ્રોત્સાહન આપતી માહિતી જાણીને આનંદ થાય છે. અમારી 'ઇકો ક્લબ' તરફથી અમે માળાવસાહતની માત્ર ગણતરી જ નહીં પણ તેની દેખરેખ પણ રાખીએ છીએ. માળાવસાહતનું 'શૂટિંગ' કર્યું હતું, 'ઈ-ટીવી' ગુજરાતી

પર બે વખત પ્રસારણ થયું હતું. તેમાં બાળકો સાથેની પ્રશ્નોત્તરી-મુલાકાત પણ હતી.

રાજેશ ત્રિવેદી

નીલકંઠવર્ણી ઇકો કલબ, જી-૬, અમિનવ પાર્ક, ભાવનગર

ઘણા વખતથી કોઈ સારા સામાયિકની ચાતકની જેમ રાહ જોતો હતો. આપના સામાયિકથી અમીછાંટણાં અનુભવ્યાં.

અહીં બાળકોમાં વાચનની ટેવ વિકસે એ માટે ઘણા સમયથી કામગીરી કરું છું. વ્યવસાયે નાનકડો વેપાર છે. ભૂતકાળમાં વૃક્ષરોપણની કામગીરી પણ શોખથી કરી છે. પક્ષીઓને રહેવા માટે ગમતાં હોય તેવાં વૃક્ષોની યાદી મળી શકે તો ખૂબ આનંદ થશે.

સુરતના ડૉ. અશ્વિનભાઈ ધોળકિયા પાસેથી આપનું સામાયિક જોવા મળ્યું હતું.

(પક્ષીઓ માટે દેશી વૃક્ષોની પસંદગી વધુ યોગ્ય છે. વડ, પીપળો, પીપર, ઉમરો, રાયણ, ખાખરો, દેશી શીમળો, પંગારો, પીલુ, બોરસલી, સરગવો, રગતરોહીડો, કદમ્બ, કલમ, કોઠા, અરીઠાં, સાદડ, જાંબુ, ગુંદી, કરંજ, કણજી, લીમડો, મહુડો, આમલી, ખીજડો દેશી બાવળ, બહેડાં, આમળાં, વાયવરણો, આસુંદરો, દૂધલો વગેરે અનેક વૃક્ષો જમીન, જરૂરિયાત અને જગ્યાને અનુલક્ષીને વાવી શકાય. - વિ.)

મોહન વાસુદેવ હાજીઆણી

બજાર, બીલીમોરા-૩૯૬૩૨૧

હું એક 'નર્સરી-મેન' છું. અમદાવાદના અનેક વિસ્તારોમાં બગીચાની જાળવણી માટે શાખાઓ ચલાવીએ છીએ. જુદાંજુદાં પક્ષીઓ જોવાનો ખૂબ જ શોખ છે.

બંગલાના માલિકોને મારે એક જ વિનંતી કરવાની છે કે આપ આપના બગીચામાં રાસાયણિક ખાતર કે દવાઓનો ઉપયોગ કરશો નહીં. ઝેરી દવાઓથી મરેલાં જીવજંતુનો આહાર કરવાથી પક્ષીઓને નુકસાન થાય છે. જ્યારે હું રોગિષ્ટ પક્ષીઓને જોઉં છું ત્યારે મને આ વિચાર આવે છે. મેં મારા ૭૫ ગ્રાહકોના બગીચાઓમાં

રાસાયણિક ખાતરો તથા ઝેરી દવાઓનો ઉપયોગ સદંતર બંધ કર્યો છે.

હિતેશ પટેલ

અમદાવાદ

આપનો આભારી છું કે, મારા ફક્ત એક ઇમેઇલથી 'વિહંગ'નો અંક મોકલી આપ્યો. વાર્ષિક લવાજમ મોકલ્યું છે. રાજકોટના લોકવિજ્ઞાન કેન્દ્રના પુસ્તકાલયમાં 'વિહંગ' જોયું અને વસાવવાની ઇચ્છા થયેલી.

હું પક્ષી અને પ્રકૃતિનો ચાહક છું. હું કોઈ નિપુણ પક્ષીનિરીક્ષક નથી, પરંતુ સર્વવ્યાપી જોવા મળતાં પક્ષીઓને પ્રકૃતિના અંશ તરીકે વિશિષ્ટ રીતે નીરખીને આનંદ પામું છું. મારું બાળપણ ટંકારા તાલુકાના હરબટીયાળી ગામમાં પસાર થયું છે. ત્યાં અમે બધા મિત્રો સીમમાં રખડતા અને લલેડાં, ઘૂંકિયો, કોયલ, તેતર, મોર, શકરો, દરજીડો, બુલબુલ, દેવચકલી વગેરે પક્ષીઓ જોતા અને આનંદ પામતા. બાળપણમાં અમે નાનાં પતંગિયાંને પકડતા, તેની પાંખોની જુદીજુદી ભાત જોઈ કુદરતની કમાલથી અભિભૂત થતાં. ત્યારે એ ભાન નહોતું કે નાજુક પતંગિયાંને નુકસાન થતું હોય છે.

મારા ફળિયામાં બદામ અને જાંબુડો હતાં. તેમાં બુલબુલે માળો બાંધ્યો હતો. તેનો અવાજ સાંભળી અને તેનું રૂપ જોઈ ખુશ થતો. ઘરમાં ચકલાં આખો દિવસ તણખલાં ભેગાં કરી માળો બાંધવાની અથાક કોશિશ કરતાં અને તેમાં બચ્ચાં મૂકતાં. ક્યારેક ક્યારેક બચ્ચાં માળામાંથી બહાર પડી જતાં, તેને પંખાળીને પાછાં મૂકી બચ્ચાંને બચાવ્યાનો આનંદ પામતો.

ત્યાર બાદ અમે ૧૯૮૮માં રાજકોટ સ્થાયી થયા. મેં એક રંગોળી સ્પર્ધામાં ભાગ લીધો. તેમાં મારો ત્રીજો નંબર આવ્યો અને મને ઇનામમાં શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્યનું 'પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં પક્ષીઓ' પુસ્તક મળ્યું. તે મેં વાંચ્યું અને તેમાંથી મારો પક્ષી અને પ્રકૃતિનિરીક્ષણનો શોખ વધુ પ્રબળ બન્યો. રાજકોટની લેંગ લાઇબ્રેરીમાં 'ક્લાસીફિકેનિસ્ટ' તરીકે સેવા આપી તેમાં મને ઘણાં

પક્ષી/પ્રકૃતિને લગતાં પુસ્તકો જોવાની તક મળી. મુસાફરી કરતો હોઈ ત્યારે ખાસ બારીમાંથી પ્રકૃતિનું દર્શન અને ઊડતાં પક્ષીઓને ઓળખવાના પ્રયત્નો કરતો હોઈ છું. રાજકોટ મેં મારા ઘરની બહાર પારિજાત ઉછેર્યું છે; તેમાં દરજીડો, કોયલ, બુલબુલ, હોલા, ચકલી વગેરે જેવાં પક્ષીઓ આવે છે. આ ઉપરાંત મારી અગાશીમાં પક્ષીઓ માટે દાણા-પાણીની વ્યવસ્થા કરી છે; જેમાં પોપટ, કબૂતર, બુલબુલ, કોયલ, કાબર વગેરે માખો દિવસ આવી કલબલાટ કરતાં હોય છે.

રાજકોટમાં વૃક્ષો ખૂબ ઓછાં છે. મારે રાજકોટનાં મારા નાગરિકમિત્રોનું ખરાબ ન કહેવું જોઈએ; પણ સત્ય હકીકત એ છે કે, અમે બધાં વૃક્ષઉછેરમાં ખૂબ ઉદાસીન છીએ. મારી ઇચ્છા રાજકોટમાં વધુ ને વધુ વૃક્ષો ઉછેરવાની છે. વધુ વૃક્ષો હશે તો પક્ષીઓ પણ વધુ આવશે. આ બાબતમાં હું કાંઈ ખાસ કરી શક્યો નથી તેનો મને રંજ છે. હું રાજકોટને હરિયાળું કરી શકું તેવી મને ભગવાન શક્તિ આપે અને પ્રકૃતિપ્રેમીઓનો સાથ મળે, તેવી પ્રાર્થના.

એમ. એન. રાઠોડ
રાજકોટ

 અગાઉનાં વર્ષો કરતાં ૨૦૦૮માં સારસના માળાની સંખ્યાનો સતત ઘટાડો જોવા મળ્યો છે. આ વર્ષે ઓછો વરસાદ પણ કારણભૂત બન્યો છે. સાણંદ શહેર નજીક 'છારોડી એગ્રિકલ્ચર ફાર્મ'માં 'નેનો કાર પ્રોજેક્ટ' સ્થાપિત થતાં તાલુકાની સારસની સુરક્ષિત જગ્યા ઉપર ખતરો તોળાઈ રહ્યો છે. 'પ્રોજેક્ટ'ની જમીનમાં દર વર્ષે સારસના પાંચ માળા અંદર આવેલી ડાંગરની ક્યારી તથા સીમ-તલાવડીઓમાં થતા. પરંતુ આ યોજના સ્થાપિત થતાં હવે અહીંયાં આ પાંચ માળા બંધાતા બંધ થયેલ છે. તેમ જ ફાર્મની અંદર રહેતાં નીલગાય, વિવિધ પ્રકારના સાપ તથા અન્ય વન્ય પ્રાણીઓને પણ વિપરીત અસર પહોંચેલ છે.

તદુપરાંત સાણંદ-નળસરોવર રોડ ઉપર ગોરજ

ગામ નજીક પુષ્પરાજ નામનું સહેલાણી-સ્થળ બંધાતાં તેમાં આવેલી એક સીમતલાવડીમાં થતો સારસનો એક માળો હવે બંધાશે નહીં. સાણંદ તાલુકામાં બાંધકામ-કર્તા દ્વારા પુરાણ કરી બાંધકામ માટે સમતળ જમીન બનાવી તેમાં 'રિસોર્ટ' તેમ જ રહેણાંક માટેના પ્લોટની યોજનાઓ થતી હોવાથી સારસની સંખ્યામાં સતત ઘટાડો થશે.

આમ તાલુકાની ખેતીલાયક જગ્યાઓ ઓછી થતાં સારસ તાલુકાની અન્ય જગ્યા, જ્યાં ડાંગરનું વાવેતર વધારે છે તેમ જ નાળાના પાણીની વ્યવસ્થા છે, તે તરફ સ્થળાંતર કરી ચૂક્યાં છે.

સાણંદ તાલુકાના વિવિધ વિસ્તારોમાં ખેડૂતો સિંચાઈ માટે પાતાળકૂવાના આયોજનથી ખેતી કરે છે. તેના માટે તેઓ ત્રણપાંખિયું વીજ-જોડાણ વાપરતા હોય છે. તે વીજ-જોડાણ માટેના વીજળીના તાર ખેતરોની ખુલ્લી જમીનોમાંથી પસાર થાય છે. આ તારમાં ઉડાન વખતે જો કોઈ ભૂલ થાય અને તેને ભટકાય તો તે સારસ વીજ-આઘાતના હિસાબે મૃત્યુ પામે છે. આવા બનાવોની નોંધ ખાતાના અધિકારીને લેખિત તથા મૌખિક રીતે જણાવીને તે બાબતે વીજકંપનીના અધિકારી સાથે પ્લાસ્ટિકના વીજ-દોરડાં નાખે તે બાબતે પરામર્શ કરેલ છે. આમ અમે સારસ પક્ષીને બચાવવાનો શક્ય એટલો અમોએ પ્રયત્ન કરેલ છે.

નરેશકુમાર નારણભાઈ જાદવ

'પંખીનિવાસ', જાદવવાસ,

એસ.ટી.સ્ટેન્ડ સામે, સાણંદ, તા. સાણંદ, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૧૧૦

 મારું ગામ કોસંબા રવિદ્રાના રસ્તા પર આવેલું છે. આ રસ્તાની લંબાઈ ૮.૫ કિ.મી. છે. આ રસ્તાની બાજુમાં વૃક્ષોનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઓછું છે. હાલમાં પ્રધાનમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના હેઠળ, આ રસ્તાને નવેસરથી બનાવવાનું કામ ચાલે છે. આ રસ્તો બનાવવાના કોન્ટ્રાક્ટની શરતોનો અભ્યાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે, રસ્તાની બાજુમાં કિ.મી. દીઠ ૨૦ લેખે કુલ ૧૮૦ ફળાઉ અને બીજાં યોગ્ય વૃક્ષો ઉછેરવાની શરત પણ છે. આ વૃક્ષોને ખાતર અને પાણી પૂરું પાડવા

સહિત બે વર્ષ સુધી કાળજી રાખવાની રસ્તો બનાવનાર કોન્ટ્રાક્ટરની જવાબદારી છે. આ માટે વૃક્ષ દીઠ રૂ. ૮૨૮.૨૦ લેખે કુલ રૂ. ૧,૫૭,૩૫૮ની ફાળવણી કરવામાં આવી છે.

આ રીતે દરેક રસ્તાના વિકાસના કરારમાં, વૃક્ષારોપણ અને ઉછેરની જોગવાઈ કરવામાં આવતી જ હશે. પરંતુ આપણો અનુભવ છે કે વૃક્ષઉછેર તો ઠીક વૃક્ષારોપણ પણ કરવામાં આવતું નથી. જો દરેક વિસ્તારના પર્યાવરણપ્રેમીઓ જાગૃતિ દાખવીને પોતાના વિસ્તારના રસ્તાની બાજુમાં, કરાર મુજબ વૃક્ષારોપણ અને જાળવણીની ફરજ પાડે તો પશુ-પક્ષીઓ માટે ઘણું ઉપયોગી કામ થઈ શકે અને આ કામમાં માહિતી-

અધિકાર (RTI) ધારો ઘણો ઉપયોગી થઈ શકશે.

વૃક્ષોનું સૌથી વધુ નિકંદન, જંગલોમાં નહિ પરંતુ વિકસિત વિસ્તારમાં થાય છે અને તે પણ વિકાસ તથા રસ્તાના નામે. જો આપણે જાગૃતિ નહિ દાખવીએ તો દરેક રસ્તાના વિકાસ વખતે વૃક્ષોનું નિકંદન નીકળતું જ જશે અને રોડ કોન્ટ્રાક્ટરો વૃક્ષો ઉછેર્યા વગર સરકાર દ્વારા ફાળવાતા લાખો રૂપિયા ચાઉં કરતા જશે. આ અભિયાનમાં એકબીજાને સહાય કરવા માટે એક પેટા સંગઠન પણ રચી શકાય.

જુગલકિશોર હીરાલાલ પટેલ

મુ. ઉટિયાદરા, પો. હથુરણ, તા. અંકલેશ્વર, જિ. ભરૂચ

ગ્રીષ્મનું પરોઢ

ગ્રીષ્મ ઋતુ એટલે આપણાં હંમેશા વસવાટવાળાં પંખીનો પ્રજનનકાળ. જેમને બચ્ચાં હોય તે પક્ષી પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવા માટે સૂર્ય ઊગતાં જ ચારો શોધવા લાગી જાય છે, અને જેઓ સંવનન કરતાં હોય તેઓ તે સમયે પુરબહારમાં જોવામાં આવે છે અથવા તો માળા માટેની સામગ્રીની શોધમાં ફરતાં હોય છે. માળામાં ઈંડાં સેવતી માદાના નરો કોઈ સાફ વસ્ત્રાય તેવી સૂકી ડાળી કે પથ્થર ઉપર બેસી પોતાનું સંગીત છેડતા હોય છે. આથી બે અર્થ સરે છે. એક અર્થ એ કે એ દ્વારા તે જાતભાઈને જાણ કરે છે કે આ જગ્યાનો તખ્તો મારી માલિકીનો છે, એટલે તેમાં ચણવાફરવા તમારે આવવું નહીં અને બીજો અર્થ એ કે પોતાની માદાને પોતાના સંગીત દ્વારા એવી જાણ કરવાની હોય છે કે પોતે તેનાથી બહુ દૂર નથી. કીટભક્ષી પક્ષીઓ આમ પોતાની જગ્યા નક્કી કરી પોતાની માલિકીનો દાવો પોતાના સંગીતથી રજૂ કરે છે કારણ કે તે જગ્યામાંથી પોતાની પ્રજાના પોષણ માટે જે કીટકો અને કરોળિયા જોઈએ તે વસ્તુ વધારે મહેનત કર્યા વગર સાંપડતી રહે છે.

આ કારણને લઈ તે તેના બીજા જાતભાઈને પોતાની માલિકીની જગ્યામાં પેસવા દેતો નથી. અને છતાં કોઈ નર પેસી જાય તો તકરાર થાય છે અને નવા આગંતુકને તે જગ્યા છોડાવીને જ રહે છે; અથવા હજી તે પોતાના માટે સહચરીની શોધમાં હોય તો તેને પણ જાણ કરે છે કે મેં આ જગ્યા પર કબજો જમાવ્યો છે. અને પછી જેવી માદા તેમાં આવે કે તરત સંવનન શરૂ થાય છે.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં રાત ટૂંકી અને દિવસ લાંબો. આથી પરોઢિયું બહુ વહેલું થઈ જાય છે. તે સમયે આસપાસની વૃક્ષઘટામાં રાતવાસો વિતાવતા કાગડા, કોયલ, કાબર અને બીજા પંખીગણો પોતાની નવી અનોખી સૂરાવલી કરવા લાગી જાય છે.

આ કલરવથી હું વહેલો ઊઠ્યો અને કુદરતની લીલાની મોજ માણવા માટે સીમમાં નીકળી પડ્યો. અને હજી તો સૂર્યનો સારથિ અરુણ પોતાની છડી પોકારવા માટે ગગનને કેસરી રંગે રંગી રહ્યો હતો ત્યાં તો હું કાંટયમાં ફરવા લાગ્યો.

સ્ત્રોત : 'કુદરતની કેડીએ-૧'

લેખક : પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૭૫

પક્ષીનો અવાજ

શરદ આપ્ટે

(ગતાંકથી ચાલુ)

ક્ષેત્ર ધ્વનિમુદ્રણ (Field Recording) :

સાંભળવું : ધ્યાન દઈને સાંભળવાની ટેવ પાડો. સામાન્ય રીતે આપણે સાંભળવા કરતાં જોવા ઉપર વધુ યાન આપીએ છીએ. એક વાર સાંભળવાની ટેવ પડે પછી અવાજની દિશા નક્કી કરતાં શીખો. અવાજ ઉપરથી પક્ષીની જાતિને ઓળખો તથા સ્થળ, સમય અને તારીખની નોંધ કરો. જો આ પ્રજનન દરમિયાનનો 'કોલ' હોય તો તે પક્ષી કઈ જગ્યા (perch) પર બેસીને આ અવાજ કરે છે, તેની પણ નોંધ રાખો. થોડો અનુભવ કેળવાય પછી પક્ષીનો અવાજ પ્રજનનનો છે, ક્ષેત્રરક્ષણ (territorial)નો છે કે ભયસૂચક (alarm) છે, તે નક્કી કરી શકશો.

સ્થળની મુલાકાતો : પચાસેક કિ.મી.ની ત્રિજ્યામાં કોઈ સ્થળ પસંદ કરો. જો સ્થળ નજીક હશે તો તમે ત્યાં વારંવાર અને આખા વર્ષ દરમિયાન જઈ શકશો. પક્ષીના

અવાજનું વૈવિધ્ય, તેમાં ઋતુ પ્રમાણે થતા ફેરફારો તથા પક્ષીના વર્તનને સમજવા માટે આવી મુલાકાતો જરૂરી છે.

સ્થળ નજીક હોય તો સમય અને પૈસા બંનેની બચત થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે.

નોંધ : સ્થળની

મુલાકાતો તથા નોંધના આધારે જુદા જુદા અવાજનું જુદી જુદી ઋતુ સાથે તથા દિવસના જુદા જુદા ભાગ સાથેનું જોડાણ સમજી શકાય.

હવે આપણે આપણા

યંત્રને કામે લગાડીએ!

ધ્વનિમુદ્રણની રીત : ધ્વનિમુદ્રણમાં અનેક

વિઘ્નો આવી શકે. ખાસ કરીને પક્ષી સિવાયના અવાજોની હાજરી; વાહનો, લોકો, ફેક્ટરીઓ, માઈકો, ખેતીનાં યંત્રો, શેરી-ફૂતરાંના ભસવાનો અવાજ વગેરે. કાગડા અને ટિટોડી જેવાં પક્ષીઓ આપણી ઉપસ્થિતિમાં સતત ભયજનક 'કોલ' કર્યા કરે. આવા સંજોગોમાં પંદરેક મિનિટ શાંત ઊભા રહીએ તો પક્ષીઓ પણ શાંત થઈ જતાં હોય છે.

સમય : વહેલી સવાર અને સૂર્યાસ્ત પછી અડધા કલાક પછીનો સમય ધ્વનિમુદ્રણ માટે ઉત્તમ છે. જંગલનાં પક્ષીઓ માટે આ સમય સૌથી સારો છે. ઘુવડ અને દશરથિયાં જેવાં નિશાયર પક્ષીઓ માટે સૂર્યાસ્ત પછીનો અથવા સૂર્યોદયથી અડધો કલાક પહેલાંનો સમય પસંદ કરવો જોઈએ. પૂનમની રાતે આખી રાત ધ્વનિમુદ્રણ થઈ શકે.

ઋતુ : આખું વર્ષ પક્ષીના અવાજો 'રેકર્ડ' કરી શકાય. માર્ચથી સપ્ટેમ્બરનો સમયગાળો ખૂબ જ અગત્યનો છે. ઓછા વરસાદવાળા વિસ્તારોમાં મેથી સપ્ટેમ્બરનો સમય મહત્ત્વનો છે; જ્યારે વધુ વરસાદવાળા વિસ્તારમાં માર્ચથી જૂન સુધીનો. દા.ત. પશ્ચિમઘાટ. આપણે આપણા અનુભવના આધારે પણ સૌથી ઉપયોગી સમય અને સ્થળ શોધી શકીએ.

ધ્વનિમુદ્રણમાં આવતા અવરોધ :

પવન :- ધીમો પવન, ખાસ કરીને પક્ષીની દિશામાંથી આપણી તરફ આવતો હોય તો તે ઉપયોગી છે, પણ અતિશય પવન સૂસવાટ (hissing)નો અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે. પવનને લીધે થતો પાંદડાંનો અવાજ પણ મોટું વિઘ્ન છે. જો કાનની બૂટ પર પવનને સંવેદી શકો

તો પાંદડાનો ધ્વનિ ખલેલ પહોંચાડશે એમ ધારી શકાય.

વરસાદ :- વરસાદમાં ધ્વનિમુદ્રણ અશક્ય છે, એટલું જ નહીં સાધનો બગડવાનું જોખમ પણ રહે છે.

સંબંધિત પક્ષી :- પક્ષીઓ પોતે સતત દિશા બદલતાં રહે છે. જો બરાબર 'માઇક્રોફોન'ની દિશામાં મોં રાખીને બોલતાં હોય તો મુદ્રણ સારું થાય. એ જ રીતે જો 'માઇક્રોફોન'ની વિરુદ્ધ દિશામાં મોં રાખીને બોલતાં હોય તો સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટ મુદ્રણ ન થાય. પક્ષીની નજીક જવાનો ઉત્તમ રસ્તો વર્તુળાકારે જવાનો છે, તેની સામે તાકીને ન જવાય.

બીજાં પક્ષીઓ :- જે પક્ષીનો અવાજ મુદ્રિત કરવો હોય તે સિવાયનાં પક્ષીઓ મોટા અવાજે બોલતાં હોય તો આપણો હેતુ સિદ્ધ ન થાય. કાગડા ચેતવણીસૂચક 'કા...કા...' શરૂ કરી દે તેવું પણ બને. આવા સંજોગોમાં ધ્વનિમુદ્રણ ચાલુ રાખવું જોઈએ, કારણ કે વચ્ચે થોડી એવી ક્ષણો પણ આવી શકે જ્યારે વણજોઈતો અવાજ બંધ હોય અને માત્ર ઇચ્છિત પક્ષી જ બોલતું હોય. ખાસ કરીને જવલ્લે જ જોવા કે સાંભળવા મળતા પક્ષી માટે આ રીત ઉપયોગી છે. પ્રજનન કરતાં પક્ષીઓની બાબતે એ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે કોઈ બે પક્ષીઓ એક જગ્યાએથી કે એક સાથે અવાજ નથી કરતાં. મોટે ભાગે તેઓ વારાફરતી 'કોલ' આપતાં હોય છે.

જવડાં :- ચોમાસામાં કંસારી (cricket), તમરાં (cicada) જેવાં જવડાં અવરોધ ઊભો કરે છે. આ જવડાંનો અવાજ તીણો (high pitch) હોય છે અને મુદ્રણ સમયે તેમનું વર્ચસ્વ છવાયેલું રહે છે. તમરાં સૂર્યોદય પહેલાં શાંત હોય છે. બપોર સુધીમાં બોલવાની શરૂઆત કરી દે છે.

દેડકાં અને ઢોર :- જળાશયો પાસે ધ્વનિમુદ્રણ કરતી વખતે દેડકાંનો અવાજ નડી શકે, મોટે ભાગે સૂર્યોદય પછી તે બંધ થઈ જાય છે. ઢોર-ઢાંખરનો અવાજ ખાસ કરીને ખેતરાઉ વિસ્તારોમાં નડતરૂપ બની શકે.

પાણી :- ધોધ, વહેણ કે વૉકળાના પાણીનો અવાજ ક્યારેક મુશ્કેલી ઊભી કરી શકે.

મનુષ્યની હાજરી :- સૌથી મોટું વિઘ્ન મનુષ્યથી સર્જાતા અવાજનું છે. મંદિરનો ઘંટ, પાણીનો પંપ, ઉધરસ કે છીંકના અવાજો મુદ્રણમાં નુકસાન પહોંચાડી શકે. અને દુઃખદ વાત એ છે કે એવી કોઈ જગ્યા નથી હોતી જ્યાં માનવસર્જિત અવાજ કે ઘોંઘાટ ન હોય. મુદ્રણ કરતી વખતે એકલા જ હોવું ઇચ્છનીય છે. સાથીદારથી પણ ૪૦-૫૦ ફૂટનું અંતર જરૂરી છે.

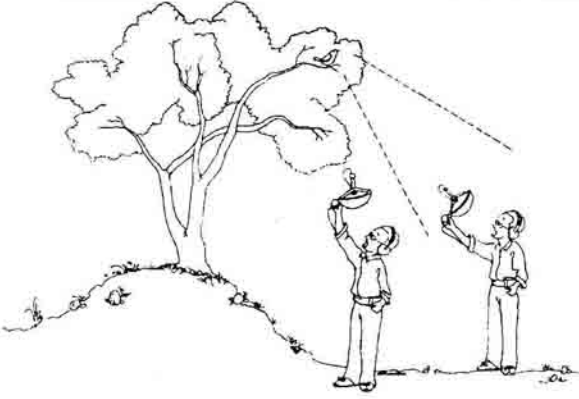
મુદ્રણ કરતી વ્યક્તિએ શાંત અને સ્થિર રહેવું જરૂરી છે કારણ કે સાધનોનો અવાજ પણ મુદ્રિત થઈ જાય ને એ ખાખડાટથી મુદ્રણની ગુણવત્તા ઓછી થઈ શકે.

માઇક્રોફોનની દિશા :- અવાજનાં મોજાંની દિશા અને માઇક્રોફોન વચ્ચે સીધી લીટીમાં જોડાણ આવશ્યક છે. જે વૃક્ષ ઉપર પક્ષી બેઠું હોય તેની બરાબર નીચે રહીને મુદ્રણ બરાબર ન થઈ શકે. વૃક્ષથી થોડા અંતરે રહીને યોગ્ય ખૂણે 'માઇક્રોફોન' રાખી મુદ્રણ કરવું જોઈએ. (આકૃતિમાં દર્શાવ્યા મુજબ)

પક્ષીથી અંતર :- પક્ષીની ખૂબ નજીક હોઈએ તો ચાંચ કે ગળાની ધ્રુજારીનો અવાજ પણ પક્ષીના 'કોલ' સાથે ભળી ખલેલ ઊભી કરે, વળી, ખૂબ નજીક હોઈએ તો 'પેરાબોલા'માં પરાવર્તિત થઈને મોજાં માઇક્રોફોન પર એકત્રિત ન થતાં વિચિત્ર કંપન ઊભું કરે છે. 'હેડફોન'ની મદદથી યોગ્ય અંતર નક્કી કરી શકાય.

ધ્વનિ-તીવ્રતાની ગોઠવણી :- કેટલીક મુદ્રણ-વ્યવસ્થા, અવાજની તીવ્રતા માપી શકતી હોય છે. આપણે ધ્વનિમુદ્રણનું નિયંત્રણ એ રીતે ગોઠવવું જોઈએ કે જેથી આસપાસનો અવાજ -20 dB તથા પક્ષીનો અવાજ + 6 dBનો રહે. પક્ષીનો મુદ્રિત અવાજ તેના જ રહેઠાણમાં ફરી વગાડવો પક્ષી માટે ઘણાં કારણોસર હાનિકારક સાબિત થઈ શકે, અને તેથી જ તેને વર્જ્ય ગણવું.

સંપાદન અને સાચવણી :

સાધનો : પોતાનું 'કમ્પ્યુટર', ધ્વનિ-સંપાદન (sound editing)ના 'સોફ્ટવેર' સાથેનું. 'સાઉન્ડ-ફોર્જ'ની શ્રેણી પણ મદદરૂપ થાય. નિષ્ણાતોના મત પ્રમાણે પક્ષીના તથા અન્ય કુદરતી અવાજોના મુદ્રણ માટે 'એડોબી ઓડિશન' આવશ્યક છે.

પ્રક્રિયા : 'ક્ષેત્રીય મુદ્રણ' (field recording) 'ફોલ્ડર' ખોલી 'હાર્ડ ડિસ્ક'માંથી બધી 'ફાઇલ' તેમાં 'ડાઉનલોડ' કરો. જો 'કમ્પ્યુટર'માં 'વાઇરસ' હોય તો આને માટે 'કાર્ડ રીડર'નો ઉપયોગ કરો, નહીં તો 'વાઇરસ' તમારા 'રૅકર્ડર'ને નુકસાન પહોંચાડશે.

પ્રત્યેક 'ફાઇલ' ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો તથા તેને યથાયોગ્ય શીર્ષક આપો. એક વાર સાંભળવાનું કાર્ય પૂરું થઈ જાય પછી આછી ગુણવત્તાવાળી તથા બેવડાયેલી 'ફાઇલ'ને 'ડિલીટ' કરી નાખો. જે સારી 'ફાઇલ' છે તેને 'સોફ્ટવેર'માંથી 'પ્રોસેસ' કરો અને પક્ષીજાતિના તથા અવાજના પ્રકારના શીર્ષક સાથે તેને 'સેવ' કરી લો. પ્રત્યેક કુળ (family) માટે એક 'ફોલ્ડર' બનાવો અને

સંપાદિત (edited) ફાઇલ જે-તે 'ફોલ્ડર'માં મૂકી દો. પ્રત્યેક ફાઇલની 'સમરી'માં જરૂરી 'ટેક્નિકલ' વિગતો નોંધી લો. હંમેશાં આ 'ફાઇલ્સ' 'વેવ ફોર્મેટ'માં સંગ્રહીત કરો. તમે 'Mp3 ફોર્મેટ'માં પણ ફાઇલ 'સેવ' કરી શકો.

અગત્યનું : 'એડિટિંગ'ની પ્રક્રિયા જાતે જ શીખી લો. અન્ય ઉપર આધારિત રહેવામાં સમયનો ખૂબ જ વ્યય થવાની શક્યતા છે.

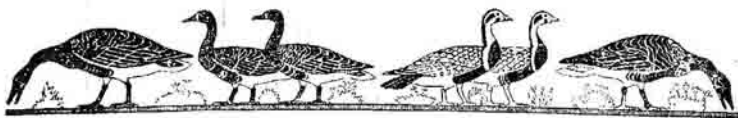
'બેક-અપ' : સારી ગુણવત્તાવાળી 'ડીવીડી' ઉપર દર વર્ષે બે વાર આ 'ફાઇલ્સ'નો બેક-અપ લઈ લેવો જોઈએ. 'બેક-અપ' ડીવીડીની વિગતો પણ નોંધી લેવી જોઈએ.

ધ્વનિમુદ્રણના નીતિ-નિયમો (ethics) :

પ્લેબેક : યુરોપ તથા અમેરિકામાં કેટલાક પક્ષીવિદો પક્ષીઓને આકર્ષવા માટે તેમનો મુદ્રિત કરેલો અવાજ વગાડે છે. આ વસ્તુ પક્ષીઓને તેમની પ્રવૃત્તિમાં અવરોધરૂપ બને છે. ઘણી વાર વગાડવામાં આવેલા કૃત્રિમ અવાજને પક્ષી પોતાનો સાથી અથવા તો હરીફ માની લે છે અને પોતાના ક્ષેત્ર (territory)નું રક્ષણ કરવા લાગે છે, જેમાં તેનો ઘણો સમય તથા શક્તિ વ્યય થાય છે. જો પ્રજનનની ઋતુ હોય તો આવા સંજોગોમાં ક્યારેક પક્ષી માળો છોડી દે છે. આ તો કોઈ પ્લેનમાં બોમ્બ મુકાવાની પોકળ અફવા જેવું થયું!

ધ્વનિમુદ્રણ સમયે જાણે કુદરત એ 'સ્ટુડિયો' છે અને પક્ષી પોતાનું 'પર્ફોર્મન્સ' આપી રહ્યું છે તેવી કલ્પના કરી ચાલવું. આપણે તેમની અનુકૂળતા જોવાની છે, આપણી માગણીઓ ઠીકી બેસાડવાની નથી. (સંપૂર્ણ)

ઉપકાલ, ૧૭૬૬, ગણેશનગર,
ડૉ. આંબેડકર રોડ, સાંગલી - ૪૧૬૪૧૬

‘રોયલ સોસાયટી ફોર પ્રોટેક્શન ઓફ બર્ડ્ઝ’ (RSPB) દ્વારા આયોજિત ૩૦મી ‘બીગ ગાર્ડન બર્ડવોચ’ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮માં યોજાયો. આ કાર્યક્રમમાં ૫.૫ લાખથી પણ વધારે લોકોએ ભાગ લીધો અને ૮૫ લાખથી પણ વધુ પક્ષીઓની ગણતરી કરી, જે એક વિક્રમ છે. કાર્યક્રમ દરમ્યાન ‘યુનાઇટેડ કિંગડમ’માં પથરાયેલ ૨,૭૯,૦૦૦ બગીચાઓમાં પક્ષી-ગણતરીમાં પક્ષીઓની કુલ ૭૩ પ્રજાતિ નોંધાઈ.

સૌ પ્રથમ ‘બીગ ગાર્ડન બર્ડવોચ’ ૩૦ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરાયો ત્યારે ૩૦,૦૦૦ બાળકોએ આ સર્વેક્ષણ કર્યું હતું, હવે તો આ દુનિયામાં સૌથી મોટું પક્ષીઓનું સર્વેક્ષણ છે. આ બર્ડ-વોચના સંકલનકાર સારાહ કેલી કહે છે, “પાંચ લાખથી પણ વધુ લોકોના ‘બીગ ગાર્ડન બર્ડ વોચ’માં ભાગ લેવાથી અમે ખરેખર રોમાંચિત છીએ. લોકો માટે કુદરતની નજીક આવવાનો અને તેમના બાગ-બગીચાનાં મુલાકાતી પક્ષીઓને ખોરાક આપી આનંદ માણવાનો આ એક સાચો માર્ગ છે.” પ્રથમ એકથી દસ કમનાં વધુ સંખ્યાવાળાં પક્ષીઓમાં એકને બાદ કરતાં બધાંની સંખ્યા ગત વર્ષ કરતાં વધી છે. ફક્ત કાબર કુળની સંખ્યા ઘટી છે, પરંતુ તેણે બીજો કમ જાળવી રાખ્યો છે.

દીર્ઘપૂંછ રામચકલી (Long-tailed Tit)ની સંખ્યામાં થયેલ નોંધપાત્ર વધારો લોકો દ્વારા પક્ષીઓને અપાતા ખોરાક-ચણની અસર દર્શાવે છે. આ પક્ષીઓ હમણાંથી ‘ફીડર’ તરફ આવવા માંડ્યાં છે અને તેની આ ટેવ વિકસિત થાય તેવી ઘણા લોકો અપેક્ષા રાખે છે.

છેલ્લાં ૩૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં પ્રથમ વાર દીર્ઘપૂંછ રામચકલી પ્રથમ એકથી દસના ક્રમમાં પ્રવેશી છે. સ્વભાવે ખૂબ મળતાવડી આ જાતિની સંખ્યા ગત વર્ષની સરખામણીએ બમણી થયેલ છે. આ શિયાળાની નરમ ઠંડી સંખ્યામાં થયેલ વધારા માટે જવાબદાર હોઈ શકે છે. જીવાતભક્ષી પક્ષી પર ભારે ઠંડીની અસર થાય છે, કારણ હિમવર્ષાવાળી આબોહવામાં તેનો ખોરાક ભાગ્યે જ મળે છે. છેલ્લાં દસેક વર્ષથી દીર્ઘપૂંછ રામચકલીએ બગીચામાં, ટેબલ પર અને લટકતા

‘ફીડર’માં રાખેલા શીંગદાણા, કઠોળને ખોરાક તરીકે અપનાવવા અનુકૂળન સાધેલ છે. તેમની આ વર્તણૂક પ્રસરી કારણે પક્ષીઓ અરસપરસ શીખ્યાં કે ‘બર્ડ-ફીડર’ના ઉપયોગથી ખોરાકમાં વૈવિધ્ય મળે છે !

સારાહ કેલી વધુમાં જણાવે છે કે, “બાગ-બગીચા, પક્ષીઓ માટે ઉત્તમ રહેઠાણ બની શકે છે. જેમજેમ વધુ લોકોને વન્યજીવો માટે બાગ-બગીચા વિકસાવવાનું મહત્ત્વ અને પક્ષીઓને ખોરાક આપવાની અગત્યતા સમજાશે તેમ તેમ આપણે જોઈ રહ્યા છીએ તેમ ‘ફીડર’ પર પક્ષીઓનું વૈવિધ્ય વધશે. મીણપર (Waxwing) જેવાં પક્ષી બાગમાં મળી જાય તે આશ્ચર્યજનક છે ! આ વર્ષે યુ. કે.માં મીણપરનો સમૂહ આવ્યો કારણ કે ‘સ્કેન્ડીનેવિયા’માં પડેલ ભારે ઠંડીથી ત્યાં એક ખાસ પ્રકારના બોરની ફસલ નબળી થઈ.”

બગીચાઓનાં વૃક્ષો – ઝાડી જેમાં ટેટા લાગ્યા હોય તે આ રંગબેરંગી મુલાકાતી મીણપરને યુ.કે.ના ટૂંકા રોકાણ દરમ્યાન ખૂબ આકર્ષે છે. મીણપરની સંખ્યા આ વર્ષે પલ છે, જે ગત વર્ષની ૭૨ની સામે ઘટી છે. આ વર્ષનું સર્વેક્ષણ કડકડતી ઠંડીના દિવસોમાં થયું ને બાગનાં પક્ષીઓ આપણે પૂરા પાડેલ વધારાના ખોરાક પર આધારિત હતાં. મને લાગે છે આપણા પ્રયત્નોને યથાયોગ્ય પ્રતિસાદ મળ્યો જેથી આપણે આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી જોઈએ. ઋતુઓમાં થતા અનિશ્ચિત ફેરફાર સૂચવે છે કે તેઓને હજુ આપણી મદદની જરૂર છે.

યુ.કે.ની કેટલીક ખૂબ જ સામાન્ય પરિચિત પક્ષીઓની જાતિઓએ છેલ્લા ૩ દસકામાં મોટો ઘટાડો સહન કર્યો છે. સર્વેક્ષણ ચાલુ થયાની સાલ ૧૯૭૯થી લઈ હાલ ચકલીમાં ૬૩%, જ્યારે કાબરો ૭૯% ઘટવા પામી છે. ચકલીઓએ તેનું પ્રથમ સ્થાન સતત છઠ્ઠા વર્ષે ૩.૭ પ્રતિબાગ જાળવ્યું છે; કાબર પહેલાં પ્રથમ સ્થાને હતી તે હવે ૩.૨૧ પ્રતિબાગ છે, જ્યારે શ્યામશિર કસ્તૂરો (Eurasian Blackbird) ત્રીજા સ્થાને ૨.૮૪ પ્રતિબાગ છે.

સંકલન : અશોક મશરૂ

સ્રોત : www.rspb.org.uk

ભારતનાં પુષ્પવિહંગો તથા વિહંગ-પુષ્પો (૪)

જાસૂદ :

(Chinese Hibiscus or Shoe Flower,
Hibiscus rosa-sinensis) :

પુષ્પો : જાસૂદને મોટાં, લાલ રંગનાં ફૂલ આવે છે. આ ફૂલનો વ્યાસ ૪થી ૫ ઇંચનો હોય છે. આ ફૂલમાંથી લાંબી લાલ દાંડી નીકળે છે જેના પર પુંકેસર (stamen) અને સ્ત્રીકેસર (pistil) આવેલાં હોય છે.

ફૂલની ઋતુ : આખું વર્ષ પુષ્પો આવે છે.

વિસ્તાર : મૂળ વતન ચીન અને કદાચ ઉત્તર ભારત હોવાનું કહેવાય છે. યુરોપિયનોનું આગમન થયું તે પહેલાંથી મલેશિયા અને પોલિનેશિયાના ટાપુઓમાં જાસૂદનો ઉછેર મોટા પાયે થતો હોવાનું પણ કહેવાય છે. ભારતભરના બાગબગીચામાં જાસૂદ વાવવામાં આવે છે.

મુલાકાતીઓ : સૂર્યપ્રકાશમાં ઝળહળ થતાં આકર્ષક જાસૂદપુષ્પ શક્કરખોરાને પ્રિય છે. ઉત્તર કોંકણના કોલાબા જિલ્લામાં મુખ્યત્વે શક્કરખોરો (Purple Sunbird) અને પચરંગી શક્કરખોરો (Purple-rumped Sunbird) તેમ જ ક્યારેક લોટેનનો શક્કરખોરો (Loten's Sunbird) જાસૂદની મુલાકાત લે છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં પંચગની (૪,૪૦૦ ફીટ) ખાતે મેં મોટે ભાગે લાલપીઠ શક્કરખોરા (Crimson-backed Sunbird)ને જાસૂદ પર જોયા છે; તો મહાબળેશ્વર (૪,૫૦૦ ફીટ)ના વધુ વનરાજીવાળા વિસ્તારમાં તેના પર ફૂલરાજ (Crimson Sunbird, *Aethopyga siparaja vigorsii*) સતત હાજર હોય છે.

મારું નિરીક્ષણ એવું છે કે, આ બધી જ પક્ષીજાતિઓ જાસૂદના મધુરસ સુધી પહોંચવા માટે વજ (calyx)થી થોડે ઉપર પુષ્પમણિ (corolla)માં કાણું પાડે છે. આવા 'શોર્ટ કટ' અગથિયા (Agati, *Sesbania grandiflora*) અને 'ટ્રમ્પેટ ફ્લાવર' (*Tecoma*

radicans)ની વેલનાં ફૂલોમાં પણ લેવાતો હોવાનું વર્ણન તિવારી દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. પોર્શ દ્વારા પણ જાવાના બ્યુટેન્ઝોર્ગ બાગમાં જાસૂદ સહિત અનેક પુષ્પોના કિસ્સામાં પંખીઓ આવો 'શોર્ટ કટ' લેતાં હોવાનું નક્કી કરાયેલ છે. જો કે, તે જાસૂદ કઈ જાતનાં હતાં તે આ નોંધ પરથી સ્પષ્ટ નથી થતું. લૂઇસ બોનહોલીએ પણ બહામા ટાપુઓ (વેસ્ટ ઇન્ડિઝ)માં 'શુગર બર્ડ' (*Coereba bahamensis*)ને જાસૂદમાં આ રીતે છિદ્ર કરીને મધુરસ સુધી પહોંચતાં જોયાં છે. આવા વર્તનના કારણે સ્વાભાવિક છે કે પુષ્પના પરાગનયન પર માછી અસર પહોંચે. અન્ય લેખકો તેમને પરાગનયન માટે અગત્યના માધ્યમરૂપ ગણે છે તેની સાથે સહમત થવાનું આથી મને અઘરું લાગે છે. જો કે, મેં શક્કરખોરા અને પચરંગી શક્કરખોરાને જાસૂદના ફૂલ પર ઝળૂંબીને અંદર રહેલાં નાનાં કીટકોને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતાં જોયાં છે. શક્ય છે કે એ દરમ્યાન તેમનાં પીંછાને પરાગરજ લાગતી હોય અને બીજા પુષ્પના સ્ત્રીકેસરને પહોંચતી હોય. પણ આવું અપવાદરૂપ કિસ્સામાં જ બનતું હશે એવું મારું મંતવ્ય છે. જાસૂદ સામાન્ય રીતે ભારતમાં બીજઉત્પાદન નથી કરતાં. (જાસૂદને બીજ આવ્યાં હોય એવો માત્ર એક કિસ્સો નોંધાયેલો છે, પણ આ બીજ ફળદ્રુપ હતાં કે કેમ તે જાણી શકાયું નથી.) બનારસ યુનિવર્સિટીના પ્રો.

એન. કે. તિવારીએ જાસૂદના જીવનનો અભ્યાસ કર્યો છે.

તેમના જણાવ્યા મુજબ જાસૂદના પ્રજનનકોષમાં કોઈક પ્રકારની ખામીના કારણે આવું બને છે.

તદન નિ:શંક રીતે

વિહંગાનુરાગી (ornithophilous) અનુકૂલન ધરાવતી વનસ્પતિઓની યાદીમાં નેગર જાસૂદનો સમાવેશ કરે છે. વેર્થે ઝાંઝીબારમાં જાસૂદનાં સુંદર રાતાં ફૂલની મુલાકાતે સ્થાનિક શક્કરખોરા (*Cinnyris gutturalis*)ને આવતા જોયા છે અને તેથી જાસૂદને વિહંગાનુરાગી ગણ્યું છે. પોર્શ પણ કહે છે કે જાસૂદની વિવિધ જાત પૈકી મોટાં ફૂલ ધરાવતી જેટલી જાત છે તે તમામને સુવ્યવસ્થિત વિહંગ-પુષ્પોમાં ગણી શકાય.

આમ આ તમામ લેખકો એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે જાસૂદનું ફલીકરણ પક્ષીઓ દ્વારા થાય છે. આ વાતને ધ્યાનમાં લેતાં એવું તારણ કાઢી શકાય કે તેમણે ઉલ્લેખેલા દેશોમાં જાસૂદને ફળદ્રુપ બીજ આવતાં હશે, પણ આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સાબિત થાય તે જરૂરી છે.

મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ જાસૂદનું પરાગનયન ક્યારેક કદાચ કીટકોનો આહાર કરવા આવતાં પક્ષીઓ દ્વારા થતું હોય ખરું. પરંતુ તે નેગર કહે છે તેટલું સુવિકસિત વિહંગાનુરાગી પુષ્પ હોય તો તેની પાંખડીઓનું કદ નાનું હોવું જોઈએ. જાસૂદની પાંખડી અત્યારે જે કદ ધરાવે છે તેમાં કીટકોને ઊતરવું ફાવે તેમ છે, પરંતુ પંખીઓને મધુરસ સુધી પહોંચવામાં તે નડતરરૂપ બને છે.

આમ જાસૂદ સાચા અર્થમાં વિહંગાનુરાગી પુષ્પ છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે વધુ નિરીક્ષણો અને અભ્યાસની જરૂર છે. ભારતની વાત કરીએ તો અહીં તો તે ધારણાની વિરુદ્ધના પુરાવા જ મળેલ છે.

પારસ પીપળો :

(Indian Tulip Tree, *Thespesia populnea*)

આ સદાપર્ણી વૃક્ષ ૩૦ થી ૫૦ ફીટની ઊંચાઈ ધરાવે છે. એનાં હૃદયાકાર, અણીદાર ટોચવાળાં પાન પીપળા (*Ficus religiosa*)નાં પાનને મળતાં આવે છે. પારસ પીપળાને એકલું અથવા જોડીમાં ફૂલ આવે છે. ફૂલનો વ્યાસ ૪ ઇંચનો હોય છે. ફૂલ આછા લીંબુ-પીળા રંગનાં હોય છે અને એનો વચ્ચેનો ભાગ ઘેરા કિરમજી રંગનો હોય છે. એની બારીક ગડવાળી નાજુક

પાંખડીઓ કટોરી જેવા વજ્રમાં ગોઠવાયેલી હોય છે. એની લાંબી પરાગવાહિની (style) એક સોનેરી નળીમાંથી નીકળે છે. એની આસપાસ સોનેરી ટોચવાળાં પુંકેસર (stamen) આવેલાં હોય છે સૌથી ઉપર પાંચ એકદમ નજીક આવેલા પરાગાસન (stigma)નું ગુચ્છ હોય છે.

ફૂલની ઋતુ : આખું વર્ષ પુષ્પો આવે છે. ખાસ કરીને ઠંડી ઋતુના પ્રારંભમાં વધુ ફૂલો આવે છે.

વિસ્તાર : હૂકરના કહેવા અનુસાર બંગાળ, શ્રીલંકા અને ભારતના બન્ને કાંઠે, વિષુવવૃત્તીય એશિયામાં, પ્રશાંત મહાસાગરના ટાપુઓમાં અને આફ્રિકામાં આ વૃક્ષ થાય છે. કોંકણથી દક્ષિણના દરિયાકાંઠે અને ભરતીનાં જંગલોમાં તથા ચિત્તાગોંગના (હાલ બાંગ્લાદેશમાં) તેમ જ આંદામાનના દરિયાકાંઠે પણ આ વૃક્ષો થાય છે.

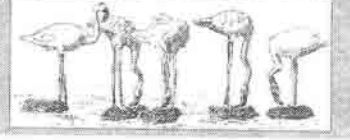
મુલાકાતીઓ : મેં શક્કરખોરા અને પચરંગી શક્કરખોરાને નિયમિતપણે આ ફૂલમાં વજ્રની ઉપર પારદર્શક કાગળમાંથી બન્યો હોય એવા પુષ્પમણિમાં છિદ્ર કરીને મધુરસ ચૂસતા નિહાળ્યા છે. ખીલેલા ફૂલની સામે ઘણી વાર પક્ષીઓ કીટકો કે કદાચ પરાગરજના આહાર માટે ઝળૂંબતાં જોવા મળે છે; અને એ રીતે કદાચ તે પરાગનયનમાં ઉપયોગી બનતાં હશે. પારસ પીપળાનાં ફૂલની બનાવટ અને ફૂલના મહત્વના અવયવોની ગોઠવણી ઘણા અંશે જાસૂદને મળતી આવે છે. પારસ પીપળાને પુષ્કળ પ્રમાણમાં ફળ આવે છે; પરંતુ બીજોત્પત્તિમાં પક્ષીઓનો કેટલો ફાળો છે તે વિશે વધુ સંશોધનની જરૂર છે. (ક્રમશઃ)

ડૉ. સલિમ અલી

સ્રોત : બી.એન.એચ.એસ., વોલ્યુમ-૩૫, નં-૩ અને ૪, ૧૯૩૨

પ્રવૃત્તિવૃત્ત

**પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત
(BCSG)ની વાર્ષિક સાધારણ સભા
અને પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમ**

તા. ૨૧-૨-૧૦ના રોજ રાજકોટના રાંદરડા ગાવ પર પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG)ની વાર્ષિક-સાધારણ સભા યોજાઈ ગઈ. ગુજરાતભરનાં અલગ-અલગ સ્થળોથી ૮૦ જેટલા સભ્યોએ ઉત્સાહભરે કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો.

શરૂઆત લાલપરી જળાશય પર પક્ષી-નિરીક્ષણથી થઈ. ૫૦ જેટલા પીળકિયા (Yellow Wagtail) તળાવ પાસે ઉતર્યા. અન્ય પક્ષીઓમાં ફાટીચાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork), ટીલિયાળી (Spot-billed Duck), ચોટીલી કારચિયા (Tufted Duck) અને નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) હતાં. ત્યાંથી નજીકના જ જોડિયા તળાવ રાંદરડા તરફ ગયા. રાંદરડા તળાવ, વન-વિભાગની નર્સરી તથા આસપાસ વિકસેલી સુંદર વનરાજીને અડકીને આવેલું છે. પક્ષીનિરીક્ષણ માટે બનાવેલ 'વોચ-ટાવર' તરફ જતી પગથીની આસપાસ ચિયા તથા દેશી બાવળ ઊગેલાં છે. બતકોમાં ગયણા (Northern Shoveller), નકટા (Comb Duck), લુહાર (Gadwall), ટીલિયાળી બતક, પિયાસણ (Eurasian Wigeon) નાની મુરઘાબી (Common Teal), ચોટીલી કારચિયા ખૂબ નજીકથી જોવા મળ્યાં. ૩૦ની સંખ્યામાં સર્પગ્રીવ (Darter) બાવળિયા પર બેઠેલ હતી. અન્ય પાણીનાં પક્ષીઓમાં ૨૦૦ મોટા કાજિયા (Great Cormorant), વચેટ કાજિયા, (Indian Shag), નાના કાજિયા (Little Cormorant), મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe), જલમુરઘી (Common Moorhen), ચમચા (Eurasian Spoonbill), ગુલાબી પેણ (Great

White Pelican), રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican), રાત-બગલા (Black-crowned Night-Heron), વા-બગલી (River Tern), કાશ્મીરી વા-બગલી (Whiskered Tern), સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis) વગેરે હતાં જ્યારે કીચડિયામાં મોટા ગડેરા (Black-tailed Godwit), ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper), શ્વેતપૂંછ તુતવારી (Green Sandpiper) વગેરે હતાં. પીતશિર પીળકિયા (Citrine Wagtail) અને ધોબીડા (Large Pied Wagtail) પણ દેખાયા. કલકલિયાની ત્રણેય પ્રજાતિ જોવા મળી. રાંદરડા નર્સરીની વનરાજીમાં ચટકી માખીમાર (Red-throated Flycatcher), દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)નાં બે તપખીરિયા નર અને એક માદા હતાં. પીળક (Eurasian Golden Oriole) દેખાયું; અને ખાસ તો એક મોટો કશ્યો (Large Cuckoo-Shrike) વૃક્ષની ટોચે બેઠેલો ઝડપાયો. શ્વેતનયના (Oriental White-eye) પણ હતી.

સવારના પક્ષી-નિરીક્ષણ બાદ પક્ષી-સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાતની વર્ષ ૨૦૦૯-૧૦ની વાર્ષિક સાધારણ

સભા રાખવામાં આવેલ, જેમાં ૭૮ સભ્યો હાજર રહ્યા હતા. BCSGના પ્રમુખ શ્રી લવકુમાર ખાયરે સભ્યોને સંબોધન કર્યું હતું. ત્યાર બાદ સંયુક્ત મંત્રી ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્યએ ૨૪-૧-૨૦૦૮ના રોજ માલવણ ચોકડી ખાતે રાખવામાં આવેલ વાર્ષિક સાધારણ સભાના અહેવાલનું વાચન કર્યું હતું જેને સભા દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવેલ. મંત્રી ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીએ સભ્યોને સંબોધ્યા હતા. તેમણે મંડળની સ્થાપના, પૂર્ણ થયેલા વર્ષે મંડળ દ્વારા હાથ ધરાયેલ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને મંડળના હવે પછીના લક્ષ્યાંકો બાબતે સભ્યોને જાણકારી આપી હતી. મંત્રીશ્રીએ શ્રી સ્નેહલભાઈ પટેલ (નેયર ક્લબ, સુરત)ને BCSG 'વલ્ચર સેલ'ની પ્રવૃત્તિઓ વિશે જાણકારી આપવા નિમંત્ર્યા હતા. શ્રી સ્નેહલભાઈએ ગીધસંરક્ષણની વિવિધ માહિતીઓ વિશે જાણકારી આપી હતી. BCSG દ્વારા ગીધસંરક્ષણ વિશે તૈયાર કરવામાં આવેલ પોસ્ટરના સેટ ગીધસંરક્ષણનું કામ કરતા મિત્રોને આપવામાં આવ્યા હતા. BCSGના ઉપપ્રમુખ શ્રી લાલસિંહ રાઓલે પણ ઉદ્બોધન કર્યું હતું. ડૉ. વી.સી. સોનીએ પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ત્યાર મંડળના ખજાનચી ડૉ. ડી. એન. રાંક દ્વારા નાણાકીય અહેવાલ પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ. તેમણે

જણાવ્યું હતું કે વર્ષની શરૂઆતમાં મંડળના આજીવન સભ્યોની સંખ્યા ૧૫૫ની હતી જેમાં આ વર્ષે ૮૦ સભ્યો ઉમેરાયા હતા. સભા દ્વારા આ અહેવાલને મંજૂર રાખવામાં આવ્યો હતો. સોસાયટીના ઓડિટર બદલવાનો નિર્ણય પણ કરવામાં આવેલ.

ડૉ. ઇન્દ્ર ગઢવીને ચૂંટણી અધિકારીનું પદ આપીને કાર્યકારી સમિતિના સભ્યો ચૂંટવાની કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી હતી. કાર્યકારી સમિતિની ૧૧ જગ્યાઓ માટે કેટલાક ઉમેદવારોએ પોતાનું નામ પાછું ખેંચી લેતાં ૧૧ સભ્યો સર્વાનુમતે ચૂંટાઈ આવ્યા હતા.

મંડળ સાથે સંબંધિત વિવિધ મુદ્દાઓ જેવા કે સભ્યપદની ફી, નાણાભંડોળ, ગુજરાતીમાં પક્ષી પરની માર્ગદર્શિકા, પોરબંદરમાં મચ્છીમારી પર પ્રતિબંધ, વગેરે જેવા વિવિધ વિષયો પર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. કાર્યક્રમના વ્યવસ્થાપક શ્રી અશોક મશરૂ તથા સ્થાનિક સ્વયંસેવકો પ્રતિ આભારની અભિવ્યક્તિ સાથે વાર્ષિક સાધારણ સભા સમાપ્ત થઈ હતી.

બપોરના ભોજન બાદ પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમ થોડે દૂર આવેલ ઈશ્વરિયા તળાવ પર હતો, જ્યાં તાજેતરમાં ગોલ્ડફોર્સ અને સીમિત વિસ્તારમાં 'નૌકાયન' શરૂ થયેલ છે. આ તળાવ પર ખૂબ મોટી સંખ્યામાં - આશરે ૨૦૦૦થી વધુ ગયણા તેના પ્રજનન પોશાકમાં સજ્જ હતા. હંજ (Greater Flamingo). લગભગ ૧૦૦ની સંખ્યામાં હતાં. ગુલાબી પેણ પણ ૧૦૦ જેટલી હતી. અન્ય પક્ષીઓમાં સારી એવી સંખ્યામાં શ્યામશિર ધોમડા (Black-headed Gull), મોટા ધોમડા (Pallas's Gull), પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) સીંગપર (Northern Pintail), ચમચા, મત્સ્યભોજ (Osprey), ભગવી સુરખાબ (Ruddy Shelduck) વગેરે જોવા મળ્યાં. સામે કાંઠે ખડક પર એક ધોળી ડોક (White-necked Stork) જોવા મળી ગયો.

દેશીય પક્ષી વિજ્ઞાનની કાર્યશાળા

તા. ૨-૧-૧૦ શનિવાર તથા તા. ૩-૧-૧૦ રવિવારના દિવસો દરમિયાન પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG), આણંદ એગ્રિકલ્ચર યુનિવર્સિટી તથા પ્રકૃતિ મિત્રમંડળ, દાહોદના સંયુક્ત ઉપક્રમે બે દિવસ માટે એક કાર્યશિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ માટે આણંદ એગ્રિકલ્ચર યુનિ.થી ડૉ. ભવભૂતિ પરાશર્ય, ડૉ. ટાંક, ડૉ. રાંક, ડૉ. ચંદ્રેશ બોરડ, મનગરથી પક્ષીની છબીકલામાં નિષ્ણાત એવા અર્પિત દેવમુરારિ, વડોદરાથી પશુ ચિકિત્સક ડૉ. સ્નેહલ પટેલ તથા ધર્મજીથી પક્ષી સારવાર ને બચાવ માટે વર્ષોથી સમર્પિત એવા યજ્ઞેશ ભટ્ટ ઉપસ્થિત રહ્યા હતાં. આ કાર્યશિબિરમાં મંડળના ૩૪ સભ્યોએ સક્રિયપણે ભાગ લીધો હતો. બહારથી આવેલા નિષ્ણાતોએ મુખ્યત્વે પક્ષી-ગણતરી, બર્ડ રેસ્ક્યુ, બર્ડ ફોટોગ્રાફી, એગ્રિકલ્ચરમાં બર્ડ થકી થતા ફાયદા-ગેરફાયદા વગેરે વિષયો ઉપર ખૂબ જ વિગતવાર માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. સહુ પાર્ટીસિપન્ટો માટે ઘેરબેઠે ગંગા જેવી વાત હતી. મંડળના સહુ સભ્યોએ આ નિષ્ણાતોના જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો લાભ લીધો હતો. સમગ્ર વર્કશોપની સફળતા પાછળ દષ્ટિ નેત્રાલયના ઓડિયો-વિડિયુઅલ હોલ તથા ત્યાંની સગવડોનો પણ ફાળો મહત્ત્વનો રહ્યો હતો.

આવી વર્કશીપની સફળતા અનુભવ્યા બાદ એવું લાગે છે કે બી. સી. એસ. જી.ના અન્ય ચેપ્ટરોએ પણ આવું આયોજન કરવું જોઈએ. ફક્ત બર્ડ વોચિંગ ઉપરાંત પક્ષીઓને લગતાં અન્ય પાસાંઓની જાણકારી દરેક બર્ડ વોચરને હોવી જ જોઈએ.

અમદાવાદ 'બર્ડ-રેસ'

૨૪ જાન્યુ- '૧૦ના રોજ ગાંધીનગરમાં સળંગ ચોથી 'અમદાવાદ બર્ડ-રેસ'નું સફળતાપૂર્વક આયોજન થયું. મુંબઈસ્થિત 'યુહિના ઇકોમીડિયા' જે પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિ કરે છે, એચ. એસ. બી. સી. બૅંક તથા પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (બી. સી. એસ. જી.), એ ત્રણેય સંસ્થાઓએ સાથે મળીને તેનું આયોજન કર્યું હતું.

આ કાર્યક્રમ સવારથી સાંજનો હોય છે, જેમાં અનુભવીની સાથે નવોદિત પક્ષીનિરીક્ષકો વધુમાં વધુ પક્ષીજાતિઓની નોંધ કરવાના પ્રયત્ન સાથે ફરે છે. વધુ પક્ષીનોંધની ઉત્તેજનાની સાથે સાથે નવાસવા પક્ષીપ્રેમીઓ 'પક્ષીનિરીક્ષણ'ની નાની નાની ઉપયોગી વાતો પણ શીખે છે; સાંજે સૌ ટુકડીના સભ્યો એક જગ્યાએ ભેગા થઈ પોતાના અનુભવોની એકબીજા સાથે આપલે કરે છે.

અગાઉ ત્રણ 'બર્ડરેસ' અમદાવાદમાં યોજાઈ ગઈ. આ વર્ષે સાંજનો મેળામિલાપનો કાર્યક્રમ ગાંધીનગરના 'ઇન્ફોસિટી ક્લબ રિસોર્ટ'માં રાખ્યો હતો. આ કાર્યક્રમમાં કુલ ૨૦૦ પક્ષીનિરીક્ષકોએ ભાગ લીધો હતો, જેમાં ઘણાં ભાગ લેનારાઓ અમદાવાદ-ગાંધીનગરની બહારનાં હતાં. સૌ મિત્રોને કાર્યક્રમના વિશેષ મહેમાનોનાં વક્તવ્યોનો લાભ મળ્યો.

આ કાર્યક્રમમાં ગુજરાત રાજ્યના અગ્ર મુખ્ય વનસંરક્ષક-વન્યપ્રાણી - શ્રી બી. એન. શ્રીવાસ્તવ, મુખ્ય વનસંરક્ષણ, ઉત્તર ગુજરાત - શ્રી ભરત પાઠક, જાણીતા પક્ષીનિરીક્ષક ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી તથા એચ. એચ. બી. સી. બૈંકના અમદાવાદ ખાતેના અધિકારી શ્રી રોહિત શર્મા ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

કુલ ૪ ટુકડીને વધુ પક્ષીજાતિની નોંધ કરવા માટે પ્રોત્સાહક ઇનામ અપાયાં હતાં. સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન ડૉ. ભરત જેઠવા, ડૉ. દિશાંત પારાશર્ય તથા ડૉ. જાનકી પારાશર્યએ કર્યું હતું.

એશિયન જળાશ્રિત પક્ષી - ગણતરી ૨૦૦૬નો અહેવાલ

જાન્યુઆરી ૨૦૦૮માં 'એશિયન જળપક્ષી-ગણતરી', અંતર્ગત ગુજરાતમાં પણ સ્વયંસેવકોએ સ્વૈચ્છિક રીતે આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો. મળેલી માહિતીનું સંકલન પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાતના માનદ સહમંત્રી ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્યએ કર્યું.

કુલ દસ જિલ્લામાં ૧૦૪ સ્થળોએ ૪,૪૫૨૮૨ પક્ષીઓની નોંધ થઈ. જ્યાં સુધી કુલ સંખ્યાનો સવાલ છે, એ ઉત્સાહવર્ધક છે. જિલ્લાવાર વાદી નીચે મુજબ છે.

જિલ્લો	સ્થળ	પક્ષીની સંખ્યા
અમરેલી	૦૨	૬૮૮
આણંદ	૦૮	૫૧૦૭૨
ભાવનગર	૧૩	૫૮૭૧૨
જામનગર	૩૭	૧૫૦૪૭૮
કચ્છ	૨૮	૧૮૪૭૪
ખેડા	૦૬	૩૧૬૮૮
રાજકોટ	૦૪	૩૧૪૩
સુરેન્દ્રનગર	૦૩	૪૬૦૩
વડોદરા	૦૧	૮૭૩૦૬
જૂનાગઢ	૦૧	૨૮૧૧૬

સ્થળોની સંખ્યા આગામી વર્ષો કરતાં ઓછી થઈ

છે અને દેખીતું છે કે સ્વયંસેવકોની સંખ્યા પણ ઘટી છે. આપણે આ પ્રવૃત્તિમાં વધુ પક્ષીનિરીક્ષકોને સાંકળવા જોઈએ. મને ખ્યાલ છે કે અમુક ભાગીદારો એક જીવનકાર્યની જેમ આ મધ્યશિયાળુ પક્ષીગણતરીમાં ભાગ લે છે. દર જાન્યુઆરીમાં તેઓ જળાશયોની મુલાકાત લઈ ગણતરી કરે છે, પણ ગણતરીના પત્રકો ભરીને મોકલવામાં તેઓ અગમ્ય કારણોસર વિલંબ કરે છે અથવા સમૂળગા નથી મોકલતા. હું આપ સૌને વિનંતી કરું છું કે હવે પછી આપ સત્વરે આ પત્રકો ભરીને મોકલી દેશો. જો ૨૦૦૮ના બાકી હોય તો તે પત્રકો પણ સંકલનકર્તાને આગળ ઉપર મોકલી શકાય. અન્ય કક્ષાએ આવી આંકડાકીય માહિતી જાળવી રાખવી એ અગત્યનું છે.

'વેડલેન્ડ ઇન્ટરનેશનલ' તરફથી 'Status of Waterbirds in Asia - Results of the Asian Waterbird Census : 1987 - 2007' પ્રસિદ્ધ થયું છે. આની 'સોફ્ટ' પ્રત <http://www.wetlands.org> ઉપરથી 'ડાઉનલોડ' કરી શકાશે.

આ અહેવાલના આધારે માલૂમ પડશે કે, છેલ્લાં ૨૦ વર્ષોમાં ભારતમાંથી ૩૨૮૬ જળખાવિત ક્ષેત્રો ઉપર પક્ષીગણતરી થઈ છે, તેમાંથી ૮૦૦ સ્થળો ગુજરાતનાં છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાત મોખરે છે. કુલ ૩૧ એવી જગ્યાઓ છે જે ૨૦૦૦૦થી વધુ જળપંખીઓને આશરો આપે છે અને ૧૩૪ એવાં ક્ષેત્રો છે જ્યાં એક કે એકથી વધુ પક્ષીજાતિઓની પૃથ્વી પરની કુલ વસ્તીના ૧% કે વધુને આશરો મળે છે.

આ બંને માપદંડો, આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં જળખાવિત ક્ષેત્રો - જેને 'રામસર સાઇટ' પણ કહે છે, તે નક્કી કરવામાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. મધ્યશિયાળુ જળાશ્રિત પક્ષી-ગણતરીની માહિતી માટે સંપર્કની વિગતો :

'એશિયન મધ્યશિયાળુ જળપંખી-ગણતરી'ના રાજ્યકક્ષાના સંકલનકર્તા : ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય;
માનદ સહમંત્રી, બી.સી.એસ.જી.

માછણ બંધ ઉપર બી. સી. એસ. જી., દાહોદ શાખાનો પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમ.

વિશ્વત પાર્ક ૧/૧૮, જીયોડિયા રોડ, આણંદ-૩૮૮૦૦૧
ફોન : ૦૨૬૮૨-૨૬૨૨૧૪ (દ.) , ૮૮૨૫૩૬ ૧૦૩૬ (મો.)
ઇ-મેઇલ : parasharya@yahoo.com.

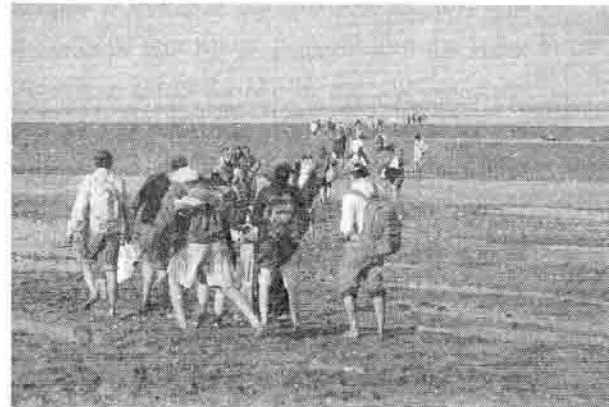
‘યૂથ હોસ્ટેલ્સ’નો પથભ્રમણ- પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમ

‘યૂથ હોસ્ટેલ્સ’ના ૧૦૦ વર્ષ, અને ‘યૂથ હોસ્ટેલ્સ એસો. ઓફ ઇન્ડિયા’ના ૬૦ વર્ષની ઉજવણીના ભાગ રૂપે ‘યૂથ હોસ્ટેલ્સ એસો. ઓફ ઇન્ડિયા’, અમદાવાદ મેઇન યુનિટ દ્વારા પરિએજ – કનેવાલ અને ખંભાતના અખાત પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ અને સાહસયુક્ત પથભ્રમણ શિબિર તા. ૨૭-૨૮ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ યોજવામાં આવ્યો હતો; જેમાં ૬૨ સભ્યોએ ભાગ લીધો હતો.

તા. ૨૭ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ સવારે ૬-૦૦ વાગે અમદાવાદથી પરિએજ જવા રવાના થયા. પરિએજ પહેલાં લીંબાસી ગામ પાસે રસ્તાની બાજુના જળાશયમાં સારસની ત્રણ જોડી સાથે ત્રણ બચ્ચાંએ તદ્દન નજીકથી જ અમારું સ્વાગત કર્યું. ત્યાં તો ‘કાં... કાં...’ કરતા કરકરા (Demoiselle Crane)નું ખૂબ મોટું ટોળું ઊડચું. બધા બસમાંથી નીચે ઊતર્યા અને ઘાસમાં રહેલા કરકરાને જોયા. વચ્ચે વચ્ચે નીલ જલમુરઘા (Purple Moorhen) સુપ્રભાત કરીને જતા રહ્યા.

પરિએજ ખાતે વનવિભાગે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે સુંદર સગવડ ઊભી કરેલી છે. ખૂબ જ નજીકથી મોટી સંખ્યામાં ભગતડાં (Common Coot) તેનાં બચ્ચાં સાથે જોયાં. ‘વોચ ટાવર’ પરથી નાસ્તો કરતાં કરતાં મનોરમ્ય દૃશ્ય સાથે પક્ષીદર્શન કર્યું. શ્રી કંદર્પ શુક્લએ દૂરબીન દ્વારા ભગતડાં, ગિરજા (Cotton Teal), ટીલિયાળી બતક (Spot - billed Duck), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), નાની ડૂબકી (Little Grebe), ભગવી સુરખાબ (Ruddy Shelduck) દરેક સભ્યો ને બતાવ્યાં. યૂથ હોસ્ટેલ્સ અમદાવાદ મેઇન યુનિટના પ્રમુખ

શ્રી યશપાલસિંહ ઝાલાએ દરેકની પરિચયવિધિ કરાવી. નાના નાના જૂથમાં વહેંચાઈને, ત્યાં બનાવેલી વનકેડી પર ચાલતાં ચાલતાં ઘાસની વચ્ચે કાબરા કલકલિયા (Pied Kingfisher) કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern), નાનો પતરંગો (Small Bee - eater), ચાષ (Indian Roller), મુગરી (Baya Weaver) જેવાં પક્ષીઓ શ્રી મૌલિક શાહે બતાવ્યાં. ધોરી માર્ગ પર આવી બાજુમાં આવેલ જળખાલિત વિસ્તારમાં પક્ષીદર્શન કર્યું. તેમાં ગાજડંસ (Greylag Goose), પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), સફેદ અને કાળી કાંકણસાર (Oriental White Ibis & Black Ibis), ગિરજા, નકટા (Comb Duck), મોટાં હંજ (Greater Flamingo), નડી બગલા (Purple Heron), નાના કાજિયા (Little Cormorant), ચમચાં (Eurasian Spoonbill), નીલ જલમુરઘા (Purple Moorhen), મોટો ધોળો બગલો (Large Egret), કબૂત બગલો (Grey Heron), મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe), નાની ડૂબકી (Little Grebe), ભગતડાં, કેંચીપૂંછ વાબગલી, ભગવી સુરખાબ, પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier), વગેરે પક્ષીઓ જોયા. વચ્ચે એક અનોખું દૃશ્ય જોવા મળ્યું. કાજિયાની ‘પરેડ’ હતી. લગભગ ૨૦-૨૫ કાજિયા એક સાથે પાણીમાં ચાલે – એક સાથે માથું પાણીમાં ડુબાડે – કાઢે, થોડા

અંતરે જાય અને એક સાથે પાછા વળે. બસમાં બેસતા પહેલાં શ્વેતપૂંછ ટિલોડી (Whitetailed Lapwing) જોવા મળી. હવે અમારી બસ કનેવાલ પહોંચી. ત્યાં લંચ લેતાં લેતાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું, જેમાં ગુલાબી પેણ (Great White Pelican), નીલ જલમુરઘો, શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana), વન પીળકિયો (Grey wagtail), કાણી બગલી (Pond Heron) ભગતડાં, મોટો કાજિયો (Large Cormorant) વગેરે જોયાં. જમીને બધાએ 'બોટિંગ' કર્યું. કનેવાલથી વડગામ જતાં રસ્તામાં એક ઘાયલ સારસ બહુ નજીકથી જોવા મળ્યું. વચ્ચે, ધોળીડોક ઢોંક (White-necked Stork), કપાસી (Black-shouldered Kite) વગેરે પક્ષીઓ જોયાં. વડગામ-શિકોતર પહોંચતાં જ અમારી સાથે શ્રી ઉદયભાઈ વોરા, ડૉ. બકુલભાઈ ત્રિવેદી અને શ્રી કિશોરભાઈ ત્રિવેદી જોડાયા. ખંભાતના અખાતમાં જ્યાં સાબરમતી નદી દરિયાને મળે છે, તે જગ્યાએ બેસીને સૌએ સૂર્યાસ્ત નિહાળ્યો. રાત્રિરોકાણ વડગામ-શિકોતર મંદિરમાં હતું.

તા. ૨૮ ડિસેમ્બર ૦૮ની સવારે કરકરાના અવાજે બધાને ઉઠાડ્યા. સવારના ફરીથી સમુદ્ર તથા સાબરમતીના મુખપ્રદેશમાં પરિભ્રમણ અને પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું, જેમાં વિવિધ કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓ (waders) જોવા મળ્યાં. નાસ્તો કરી ઓટની રાહ જોતા થોડું રમ્યા. હવે અમે જેની રાહ જોતા હતા તે સાહસિક પ્રવાસ શરૂ થયો. ખંભાતના અખાત પાસે સાબરમતીનાં મુખપ્રદેશને પાર કરી સામે કિનારે ધોલેરા તરફ જવાનું શરૂ કર્યું. દરેક જણ રોમાંચિત હતું. કાદવ અને કેડ સમા પાણીને ખૂંદતા ખૂંદતા ચાલ્યા. ખરેખર અવિસ્મરણીય અનુભવ બધાને થયો. બરાબર વચ્ચે પહોંચ્યાં ત્યારે અમારા જૂથની સાથે સાથે હંજના એક ટોળાએ ઉડાન કરી. તે અદ્ભુત દૃશ્ય નિહાળવાનો લહાવો માણ્યો! મુખપ્રદેશને પાર કરીને બધા ધોલેરા કાંઠે પહોંચ્યા. નાના નાના કાંટાળા છોડ વચ્ચે કેડી પર ચાલતા જઈ રહ્યા હતા ત્યાં શ્રી દીપક મારુ સામેથી બધા માટે પાણીનો

કેરબો અને જામફળ લઈને આવ્યા. બપોરે ૧-૩૦ વાગે અમે વગડિયા હનુમાન પહોંચ્યા, જ્યાં બધાએ ભોજન લીધું. ફરીથી બસમાં બેસીને ધોલેરા ગરમ પાણીના ઝરા જોવા ગયા, જેમાં ઘણા સભ્યો નાહ્યા. રાત્રે અમદાવાદ પહોંચી બધા છૂટા પડ્યા.

પક્ષીનિરીક્ષણ અને સાહસ પરિભ્રમણ બંનેના અનુભવમાં દરેકનો અભિપ્રાય શબ્દોથી ન આપી શકાય તેવો હતો. આપણી ફરજ અને કાર્યની બાબતમાં આત્મનિરીક્ષણ થયું. ધરતીની પ્રાકૃતિક સંપત્તિનું જતન આપણે કરવું જ રહ્યું તેવો દરેકે અહેસાસ કર્યો.

નૈના મારુ,

૩૩ બી, યોગાશ્રમ સોસાયટી, માણેકબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પક્ષી અને પર્યાવરણ પ્રેમીઓનું ચિંતન તથા સ્નેહમિલન

સ્થળ : છારી-ઢંઢ, ધીણોધર; તારીખ : ૨૫-૨૬ ડિસે. ૨૦૦૮

તા. ૨૫ અને ૨૬ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ દરમિયાન કચ્છના છારી ઢંઢના સંરક્ષણ, સંવર્ધન અને જાળવણી તેમ જ વિકાસ સંદર્ભે કચ્છ, ગુજરાતનાં પશુ-પક્ષી પ્રેમીઓ, પર્યાવરણવિદો અને સ્થાનિક સમુદાયના લોકો સાથે જાગૃતિ કાર્યક્રમ અને ચિંતન શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

આ કાર્યક્રમ સહુના સહિયારા પ્રયાસોથી સફળતાપૂર્વક પાર પડ્યો. કાર્યક્રમને સુપેરે પાર પાડવા માટે સૌએ પૂર્ણ લગન અને ધગશથી જવાબદારી ઉપાડી હતી. આ કાર્યક્રમના આયોજકો; કચ્છ જે કારાયલ જો કેકારવ, શ્રી પશુપક્ષી-ગૌચર જમીન સંરક્ષણ સમિતિ, સહજીવન, અને મ. કુ. શ્રી હિંમતસિંહજી મેમોરિયલ કમિટી તેમ જ અન્ય સહભાગીદારી સંસ્થાઓ સામૂહિક ધોરણે આ વિસ્તારના યોગક્ષેમ માટે કાર્ય કરતા રહેશે.

નવીન બાપટ

'કચ્છ જે કારાયલ જો કેકારવ'

૧૮, વનવિહાર સોસાયટી, વ્યામયશાળા પાછળ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

ચકલીને ઘર આપીએ...

અગાઉના સમયમાં ઘરમાં ચકલી સહજ રીતે જોવા મળી જતી. ચકલી વ્યાપક હતી.

સમય જતાં આજે આપણાં ઘર, ગામ કે શહેરમાં ચકલીની સંખ્યા ઘટતી ચાલી. આવું કેમ બન્યું? તેનું સામાન્ય અવલોકન કરીએ તો તરત જ સમજાઈ જાય તેવું છે. ચકલીની સંખ્યા ઘટવા પાછળનું મુખ્ય કારણ છે, માનવીની બદલાયેલી જીવનશૈલી. રોજ-રોટી રળવા ગ્રામવિસ્તારના લોકોએ શહેરો તરફ પ્રયાણ કર્યું. શહેરોમાં જનસંખ્યા વધતાં આપણાં મકાનો સંકોચાતાં ગયાં. જૂનાં દેશી-નળિયાવાળાં મકાનોના સ્થાને બહુમાળી મકાનોએ પ્રભુત્વ જમાવ્યું. આ તબક્કે ખપેડાઓ, અભેરાઈઓ, દીવાલ પર લગાવાતા ફોટા કમશ: લુપ્ત થયાં, જે સામાન્ય રીતે ચકલીના માળા બનાવવાનાં સ્થાન હતાં. આથી ચકલીને બચ્યાં ઉછેરવાની બાબતમાં મોટો વિક્ષેપ પડ્યો. ચકલીના સંરક્ષણ-સંવર્ધન માટે આજે તેના માળાનાં સ્થાનોની પૂર્તિ કરવી, એ તાતી જરૂરિયાત છે. અને ચકલી ભાગ્યે જ ઝાડ પર માળો કરે છે.

આ ભગીરથ કાર્યને પહોંચી વળવા 'નવરંગ નેચર ક્લબ' રાજકોટ દ્વારા બીડું ઝડપવામાં આવ્યું છે. ચકલીના કૃત્રિમ પરંતુ વૈજ્ઞાનિક સૂઝવાળા માળા આ સંસ્થા તદ્દન નજીવા ખર્ચથી પૂરા પાડે છે. આપણાં નિવાસ-સ્થાનોની સલામત જગ્યાએ લગાવવાથી ચકલી આપણે ત્યાં આવતી થશે. આવતી થઈ છે તેવાં પ્રાથમિક અવલોકનો પણ છે. આપણને મળેલાં આ આશાસ્પદ પરિણામોથી દરેક ઘર પોતાની અનુકૂળતા મુજબ આવા કૃત્રિમ માળા લગાવે તેવી દરખાસ્ત કરીએ છીએ.

ચકલીની હાજરીથી ઘરમાં થતાં વંદા, કસારી જેવાં કીટકો પર આપોઆપ નિયંત્રણ આવશે. હજુ વધુ સારું પરિણામ મેળવવા ચકલી માટેના ચણની છાબડી અને પાણી પીવા માટેનું પાત્ર પણ મૂકી શકીએ, જે આપણને પંખીઓને ચણ નાખ્યાનો આત્મસંતોષ પણ

આપશે. ચકલીનું ઘર જાતે બનાવી શકાય. ૫ X ૫ X ૫ ઈંચના માપનું, લાકડાનું અથવા પૂંઠાનું. એક બાજુ રથી ૩ ઈંચનું કાણું પાડો એટલે ઘર તૈયાર.

ચાલુ સાલે વિદ્યાર્થીઓના સહકારથી ૫૦,૦૦૦ ચકલીનાં ઘર ગોઠવવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

વી. ડી. બાલા

પ્રમુખ, નવરંગ નેચર ક્લબ-રાજકોટ

નીલકંઠ પાર્ક, J-૩/૨, 'યદુનંદન',

મહારાણા પ્રતાપ સ્કૂલની બાજુમાં, રાજકોટ. ફોન : ૨૩૭૩૮૨૭

શું આપે
આ વર્ષનું
લવાજમ ભર્યું?

‘વિહંગોગ્રાફી’ !

સૌરભ દેસાઈ

છેલ્લા દાયકામાં તસવીરકલાના ક્ષેત્રમાં થયેલી ‘ડિજિટલ’ ક્રાંતિના પરિણામે પક્ષીનિરીક્ષણની સાથેસાથે પક્ષીઓની ફોટોગ્રાફીને પણ એક ઉમદા શોખ તરીકે અપનાવી લેવાઈ છે. આજકાલ ઘણા પ્રકૃતિપ્રેમીઓના ઘરની દીવાલ પર પક્ષીઓનાં રેખાંકનો કે ચિત્રોને બદલે સુંદર વિવિધરંગી તસવીરો જોવા મળે છે. કદાચ તમારા ઘરની દીવાલો પર પણ.

પક્ષીઓની ફોટોગ્રાફી – એટલે કે મારા શબ્દોમાં ‘વિહંગોગ્રાફી’ – માત્ર ઘરની સજાવટમાં જ નહીં, પક્ષીજગતના કેટલાક કોયડા ઉકેલવામાં પણ અતિ ઉપયોગી બની રહી છે; જેને પરિણામે હવે પક્ષીના નમૂના એકઠા કરવાની જરૂર ઓછી થતી જાય છે. સાથે જ પક્ષીવિદો અને વૈજ્ઞાનિકો માટે અત્યંત ઉપયોગી માહિતી પણ પૂરી પાડી શકાય છે.

હવે ઘણાં પક્ષીનિરીક્ષકોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો મોટા ભાગનાં, ગળામાં કાચની બે નળી (દૂરબીન)ના સ્થાને ત્રણ નળી (એક કેમેરાની ઉમેરાઈને) સાથે જોવા મળે છે. એમની ગરદનના દુખાવામાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો જ હશે. પણ શું થાય; આ શોખ જ એવો છે !

પક્ષીનિરીક્ષકોના ઝમેલામાં હવે વાતચીત પણ કંઈક બદલાયેલી કાને પડે છે. દૂરબીન બનાવતી કંપનીઓનાં ઉત્પાદનોની ચર્ચાની સાથોસાથ હવે કેમેરા અને લેન્સની ગુણવત્તા

વિશે પણ અભિપ્રાયોની આપ-લે થયા કરે છે. પક્ષીનિરીક્ષણ પછીના નિરાંતના સમયે પક્ષીઓના સંદર્ભગ્રંથોની સાથે જ ડિજિટલ કેમેરાના ‘એલ.સી.ડી. સ્કીન’ પણ ખૂલે છે.

પહેલાં કોઈક નવા પક્ષીનિરીક્ષકે દુર્લભ પક્ષી જોયું હોય તો તેની વાત પ્રત્યે કદાચ શંકાની દૃષ્ટિથી જોવાતું. પરંતુ હવે જો ‘રેકર્ડ શોટ’ લેવામાં આવ્યો હોય તો પક્ષીનિરીક્ષક અનુભવી છે કે નવોસવો, એ વાતથી બહુ ફેર નથી પડતો.

ઘણી વાર પક્ષીનિરીક્ષણ કરતી વખતે જો ‘ફ્લિડ ગાઇડ’ ખોલીને પક્ષીને ઓળખવાની આળસ આવી જાય તો હું એની તસવીર લઈને આગળ વધી જાઉં છું. એમ થાય છે કે, “ઘરે જઈને ‘કમ્પ્યૂટર’ પર ઓળખી લઈશું !” આમ કેટલીક અવલોકન-નોંધો ઘરના ‘કમ્પ્યૂટર’ ટેબલ પર તૈયાર થાય છે.

‘ડિજિટલ કેમેરા’ના આગમનથી પક્ષીનિરીક્ષણની દુનિયામાં કેટલાક ફેરફારો અવશ્ય થયા છે એવું માનું માનવું છે. પરંતુ આજથી લગભગ દસ-પંદર વર્ષ પહેલાંની વાત કરીએ; તો પક્ષીની તસવીર ઝડપવી એ કામ અત્યાર જેવું સરળ નહોતું. પક્ષીઓનાં નાનાં કદ અને ચંચળતાના કારણે તેમની સ્ફૂર્તિલી પ્રવૃત્તિઓને સહેલાઈથી ઝડપી શકે તેવા ‘ડિજિટલ કેમેરા’ નહોતા. વળી ફિલ્મરોલવાળા સાદા કેમેરામાં ‘ટ્રાયલ એન્ડ એરર’ કરવા જાય તો ફોટોગ્રાફરનાં ખિસ્સાં ખાલી થતાં વાર ન લાગે ! આપણા અનુભવી વરિષ્ઠ તસવીરકારોને એમના જમાનામાં પક્ષીઓની છબી પાડવા માટે જે મહેનત કરવી પડી હશે એનો તો કોઈ હિસાબ જ નથી. ‘થ્રી ચીયર્સ ફોર ધ માસ્ટર્સ !’ મારા ખ્યાલથી પહેલાંના સમયમાં પશુઓની તસવીરો લેવાનું ચંલણ વધારે હતું તેનું કારણ પણ કદાચ આધુનિક લેન્સનો અભાવ જ હોઈ શકે. આજના સમયમાં તો ‘ડિજિટલ કેમેરા’ અને ‘લેન્સ’ સરળતાથી બજારમાં ઉપલબ્ધ છે. પંખીઓનું પીંછેપીંછું વિખેરી નાખે એવા તોપના નાળચા જેવા લાંબા ‘લેન્સ’ ઉપલબ્ધ છે. અને મારા જેવા ફોટોગ્રાફરોને એમાં ખર્ચ પણ કરવો છે !

આજે, આ આધુનિક ‘ડિજિટલ’ ઉપકરણોના કારણે તસવીરોની ગુણવત્તાના માપદંડો પણ આસમાને

પહોંચી ગયા છે. તસવીર સારી છે કે ખરાબ એની વ્યાખ્યા કોઈક રીતે પક્ષીની દુર્લભતા સાથે પણ જોડાઈ ગઈ છે. સામાન્ય હોય તેવા પક્ષીની તસવીરમાં કોઈ પણ જાતની ખામી અસ્વીકાર્ય બને છે; પરંતુ દુર્લભ પક્ષીનો ઠીકઠાક ફોટોગ્રાફ પણ સારો ગણાઈ

જાય છે. એક પ્રકૃતિ-છબીકાર તરીકે મને ઘણી વાર એવું પણ લાગે કે, આ વસ્તુને મારે 'કલેક્શન' કહેવી કે કળા?!

મને એવું લાગે કે, “મારી પાસે ગુજરાતનાં ૩૦૦થી વધુ પક્ષીઓની છબી છે” એ ‘કલેક્શન’ છે; પણ “કાબરની આ છબી કેટલી મનોરમ્ય લાગે છે!” એ ‘કળા’ છે. એક ફોટોગ્રાફર તરીકે આ ‘કલેક્શન’ અને ‘કળા’ વચ્ચેનો ઝીણો તફાવત ઘણી વાર મને હેરાન કરે છે. મસ્કતી લટોરો વધુ સુંદર કે દૂધિયો લટોરો? મળતાવડી ટિટોડી વધુ સુંદર કે, આપણી સર્વસામાન્ય ટિટોડી? મારું માનવું છે કે પક્ષીનિરીક્ષક માટે મસ્કતી લટોરો કે મળતાવડી ટિટોડી કદાચ વધુ આકર્ષક છે; કારણ કે એના મહત્ત્વથી એ સભાન છે. પરંતુ એક સામાન્ય વ્યક્તિને કદાચ દૂધિયો લટોરો કે ટિટોડી જ સુંદર લાગે તેવું બને. તો તસવીર કેવી છે એ એને નિહાળનાર પોતાની રીતે અને છબીકાર પોતાની રીતે જ મૂલવતા હોય છે. આ બાબત વ્યક્તિગત વિચારસરણી પ્રમાણે વિવિધતામાં પરોવાયેલી છે અને એને ન ઉખેળવી જ હિતાવહ લાગે છે!

મારું માનવું છે કે, આજના સમયનાં અત્યાધુનિક ઉપકરણો હોવા છતાં પણ પક્ષીઓની સુંદર છબી લેવી એ કંઈ ખાવાનો ખેલ નથી. પરંતુ એક સારો પક્ષીનિરીક્ષક સારો ‘વિહંગોગ્રાફર’ થઈ શકે છે. આ જ

વાત ઉલટાવીને કહીએ તો સારા ‘બર્ડ-ફોટોગ્રાફર’ બનવા માટે સારા પક્ષીનિરીક્ષક બનવું અત્યંત જરૂરી છે.

સાથે જ મને એ પણ લાગે છે કે આ વાત સાચી હોવા છતાં, પક્ષીનિરીક્ષણ કરવામાં અને એની છબી ઝડપવામાં ઘણો તફાવત છે. પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન માત્ર ‘રેકર્ડ’ માટે કે પ્રજાતિની ખાતરીપૂર્વકની નોંધ લેવા માટે લીધેલી તસવીર, અને એક એવી સુંદર તસવીર કે જેને કલાકૃતિ ગણી શકાય, એ બે બાબત વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત છે.

જુદી જુદી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં પક્ષીઓની છબી લેવામાં પણ ઘણું વૈવિધ્ય હોય છે. કચ્છના નાના કે મોટા રણમાં, નળ સરોવરમાં કે ડાંગનાં ગાઢ જંગલોમાં પક્ષીઓની છબી લેવામાં આવી વિવિધતાનો સામનો કરવો પડે છે. દરેક પરિસ્થિતિમાં કેમેરાના ‘સેટિંગ’, ‘ટ્રાઇપોડ’ કે ‘મોનોપોડ’ની આવશ્યકતા, ગાડી, હોડી કે પગ જેવાં વાહનની જરૂરિયાત ઉપરાંત તમારા પહેરવેશમાં પણ ફેરફાર કરવાનું આવશ્યક બને છે! આમ ‘વિહંગાવલોકન’ અને ‘વિહંગોગ્રાફી’ વચ્ચે સમાનતા છે; તો સાથેસાથે ઘણો તફાવત અને વૈવિધ્ય પણ છે.

પરંતુ એક વાત નક્કી છે કે છેલ્લાં પાંચ-છ વર્ષમાં ગુજરાતમાં પક્ષીઓની છબી લેવાનો શોખ પણ પક્ષીનિરીક્ષણના શોખ જેટલો જ પ્રચલિત થઈ રહ્યો છે; અને પક્ષીઓના છબીકાર મિત્રોની સંખ્યામાં પણ ઘણો વધારો થયો છે.

છેલ્લે એ આશા વ્યક્ત કરું છું કે, આપણાં પક્ષીમિત્રો ‘વિહંગોગ્રાફી’ની સુંદર કલાકૃતિઓ બનાવતા રહે અને એનો યોગ્ય ઉપયોગ પર્યાવરણ વિશે માહિતી પૂરી પાડવામાં અને જાગૃતિ ફેલાવવામાં કરવાની કોશિશ કરે.

વંગચિત્રો નેટ ઉપરથી નકલ કરીને લેવામાં આવ્યાં છે.

ઉનાળો : એક પ્રકૃતિપ્રેમીની દૃષ્ટિએ

મ.કુ. શ્રી શિવભદ્રસિંહજી

સૂર્ય વિષુવવૃત્ત ઉપરથી પસાર થાય છે તે દિવસથી એટલે કે ૨૦-૨૧ માર્ચથી આપણે ત્યાં ઉનાળાનો પ્રારંભ થયો ગણાય છે. ઈશાન તરફથી આવતા પવનો ધીમે ધીમે નૈઋત્ય તરફથી આવતા થતા જાય છે. દિવસ વધારે ને વધારે ગરમ અને લાંબો થતો જાય છે.

પ્રકૃતિપ્રેમી ન હોય તેવા કોઈ પણ માણસ માટે આપણા દેશમાં ઉનાળાનો દિવસ એટલે અસહ્ય ઉકળાટનો દિવસ, ધૂળની ડમરીઓનો દિવસ અને પારાવાર પરેશાનીનો દિવસ. મુંબઈગરાઓ અને તેના જેવાં મોટાં શહેરોમાં વસનારાઓ મોટે ભાગે તેઓનાં વાતાનુકૂલિત શયનખંડો કે ઓફિસોમાં ભરાઈ રહેવાનું પસંદ કરે છે. વિજ્ઞાને તેમને માટે જે કૃત્રિમ ઠંડક પેદા કરી છે તેની બહાર તેઓ ભાગ્યે જ નીકળે છે. ઉનાળાની ગરમીમાં જગતનો તાત ગણાતો ખેડૂત પણ આળસુ બની જાય છે. તેની શિયાળાની મોસમ પૂરી થઈ ગઈ હોય છે, અને તે ચોમાસા તરફ મીટ માંડીને બેઠો હોય છે. તેની દૃષ્ટિએ ચોમાસું એ માત્ર આશીર્વાદ સમાન મોસમ છે જે ભગવાને માનવજાત માટે ભેટ ધરી છે. ગરમીના દિવસોમાં વિદેશી મુસાફરો પણ તેમની સફર ટાળે છે, એ જ રીતે અમીરો પણ હવાખાવાનાં સ્થળો શોધીને ત્યાં હિજરત કરી જતા હોય છે.

કેવળ પ્રકૃતિપ્રેમી ઇન્સાનો માટે ઉનાળાની ગરમીના દિવસો પણ મોજના દિવસો બની રહે છે. અલબત્ત તેને પણ ગરમી તો લાગે જ. તે પણ આખરે તો માનવ છે ને! પણ તેવી ગરમીથી અકળાઈ જવા કરતાં તેને માટે બીજી ઘણી કામની વસ્તુઓ વિચારવાની હોય છે. આ દિવસોમાં ઘણાં નવાં અને મજા પડે તેવાં પક્ષીઓ દેખાય છે. તેઓ ઉત્તર તરફ સામૂહિક હિજરત કરતાં હોય છે. કુંજ, ટોળાંબંધ હજારોની સંખ્યામાં પ્રદેશ છોડી જતાં જોવા મળે છે. લશ્કરના સૈનિકો કૂચ કરતા

હોય તેમ તેઓ એકમેકની પાછળ ગોઠવાઈને ઊડે છે અને ઘણી વાર અંગ્રેજી અક્ષર 'V' જેવો દેખાવ કરે છે. આવી જ રીતે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતાં અન્ય પક્ષીઓ જેવાં કે હંસ, બતક અને કાદવ ખૂંદનારાં વગેરે પણ ખૂબ જોવા મળે છે.

સ્થાનિક પક્ષીઓને પણ મોકળું મેદાન મળે છે. સામાન્ય પક્ષીઓ પણ માળા બનાવી શકાય તેવી અનુકૂળ જગ્યા શોધવા દોડધામ કરતાં હોય છે. 'ગેઈમ બર્ડ્ઝ' તરીકે ઓળખાતાં ભૂખરાં પક્ષીઓ, ધૂળ અને રેતીમાં રમતાં હોલાં, હરિયલ વગેરે માટે આ ગરમીના દિવસો એ સંવનનના દિવસો હોય છે. જ્યારે ઘરમાં રહેતાં પક્ષીઓ જેવાં કે ચકલીઓ અને કાબર વગેરે તેના માળા બાંધવામાં ખૂબ જ પ્રવૃત્ત જોવા મળે છે.

આવા જ એક ઉનાળાના દિવસે મારી જિંદગીમાં પ્રથમ વખત બે અલગ અલગ જાતનાં પક્ષીઓને સંવનન કરતાં નિહાળ્યાં. હું ગૌરીશંકર સરોવરમાં હોડીની સહેલ કરતો હતો. ઉનાળામાં આખું સરોવર જાણે સાવ નાનકડા ટાપુઓમાં વિભાજિત થઈ જાય છે, ને નવા ટાપુઓ એ નદી-સરોવરનાં કિનારાનાં પક્ષીઓ માટે જાણે કે અભયારણ્ય જેવા થઈ પડે છે.

એવા એક અભયારણ્ય સમાન બની ગયેલા તાજા જ બનેલા 'ટાપુ' ઉપર મને કાળી પાંખવાળાં અને લાંબી ટાંગવાળાં પક્ષીઓ ઊછરતાં જોવા મળ્યાં. દસેક ચોરસવારના એ નાનકડા ટાપુમાં મને નાના મજાના 'ટર્નલેટ'ની વસાહત હોવાનું માલૂમ પડ્યું. (હાલમાં 'ટર્નલેટ'ને નાની વાબગલી, Little Tern તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. - વિ.)

મેં મારો કેમેરો ગોઠવ્યો. અને તેમાંથી સ્થિર છબીઓ તેમ જ ફિલ્મ પણ ઉતારી. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં આવી 'ટર્નલેટ'ની વસાહતનો આ પ્રથમ પ્રસંગ નોંધાયો છે.

બીજે વર્ષે આ વસાહત વધારે વિશાળ બની હોવાનું માલૂમ પડ્યું. મેં મારા કાકાશ્રી મહારાજકુમાર ધર્મકુમારસિંહજી (કે જેઓ પક્ષીવિદ્, તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે) ને મારી સાથે આ પક્ષીઓને કચકડે કંડારવા મારી સાથે પધારવા નિમંત્રણ આપ્યું. અમે બંનેએ તે ટાપુ ઉપર ફોટોગ્રાફીનો સરંજામ ગોઠવ્યો અને ઘણી તસવીરો ઝડપી.

આ અભ્યાસમાં અમે આગળ વધી શકીએ તે પહેલાં ત્યાં વસતા સ્થાનિક વાઘરીઓને તે જગ્યાએ પક્ષીઓની વસાહત હોવાની ગંધ આવી ગઈ, અને તે શિકારીઓએ ત્યાં કાળો કેર વર્તાવ્યો. એટલે સુધી કે તે પક્ષીઓનાં ઈંડાં પણ એકેય રહેવા દીધાં નહિ. આ રીતે માનવજાત ઘણી વિશિષ્ટ જાતનાં પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓનો વિનાશ કરીને કુદરતનો દ્રોહ કરે છે.

ત્યાર પછી પણ એક વખત આવા જ એક ઉનાળામાં એ જ ગૌરીશંકર સરોવરમાં વિહાર કરતાં મેં વળી એક નવીન જ પ્રકારનાં પક્ષીઓને નિહાળ્યાં. જેને હું ઓળખી શક્યો નહિ. આથી હું મારા કાકાશ્રીએ પ્રકાશિત કરેલી 'સૌરાષ્ટ્રનાં પક્ષીઓ' ઉઘલાવી ગયો. તેમાં પણ ક્યાંય મેં જોયાં તે પક્ષીઓનું વર્ણન આવતું નહોતું. આથી ફરીથી હું ત્યાં ગયો, અને મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તે જાતનાં પક્ષીઓની બે જોડીઓ મેં ત્યાં નિહાળી. મેં મારા કાકાશ્રીને પણ તે જોવા તેડાવ્યા. મારી સમજણ પ્રમાણે તે પક્ષીઓ તેજપર (Pratincole) જેવાં હતાં પણ તેનાથી નાનાં હતાં. કાકાશ્રીએ તેને તેજપર તરીકે જ ઓળખાવ્યાં. આપણા આ પ્રદેશમાં આ પક્ષીઓની હાજરી હોવી તેમ નોંધવાનો આ પ્રથમ કિસ્સો હતો. સદ્ભાગ્યે આ વખતે વાઘરીઓની નજરમાં તે ચડ્યાં નહિ.

આમ પ્રકૃતિપ્રેમી માટે ઉનાળો એ વર્ષનો શ્રેષ્ઠ અને રસપ્રદ સમય બની શકે. મને પાકી ખાતરી છે કે વધારે પ્રમાણમાં પ્રકૃતિપ્રેમી લોકો આવો શોખ વિકસાવે અને અભ્યાસ અર્થે થોડી રખડપટ્ટી કરતા રહે. તો

વન્યજીવન અને પક્ષીઓ વિશે ઘણું નવુંનવું જાણવાનું મળ્યા કરે. આપણા ભાવનગર રાજ્યમાં આવાં અનેક નાનાં તળાવો - સરોવર છે જ્યાં કંઈક આવાં નવીન પક્ષીઓ વસાહત કરતાં હશે જેને વિશે આપણી પાસે કશી જ નોંધ ઉપલબ્ધ થતી નહિ હોય.

મને તો આ ઉનાળાના મહિનાઓ ખરેખર ખૂબ રસમય લાગે છે. અને હું માનું છું કે જે કોઈ પણ પ્રકૃતિપ્રેમીની આવી દૃષ્ટિ વિકસાવશે તેમને ઉનાળાની ગરમી અવશ્ય આહ્લાદક લાગશે.

સ્રોત : 'ચાતક', જુલાઈ-ડિસેમ્બર, ૧૯૯૫

‘વિહંગ’માં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક ‘વિહંગ’, છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતા પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાત્મક વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

‘વિહંગ’માં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે :

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પાનું	(B/W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ (4 colour)		રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ (4 colour)		રૂ. ૭,૫૦૦/-

મે : ઉનાળો જામતાં દિશાઓ ધૂંધળી બને છે. તાપ વધવા માંડે છે. કોકિલના ટહુકામાં અલસતા વરતાય છે. કંસારાનો એકધારો ટૉકટૉક અવાજ ચોતરફ સાંભળવા મળે છે ભાગબગીચાઓમાં સ્થાનિક પંખીઓ માળા બાંધવાનું શરૂ કરે છે. પાંદડાંઓને ચતુરાઈથી સીવીને દરજીડો માળો બનાવે છે. ઝીણાં મૂળિયાં વડે બુલબુલ નાના વાટકા જેવો માળો બનાવે છે. કાળિયોકોશી પોતાના માળા વિસ્તારની જાણ પોતાની જોરદાર બોલીથી કરવા માંડે છે, અને તે હદમાં પેસતાં શિકારી પંખીઓ ઉપર ઝનૂની હુમલો કરી તેમને તગડી મૂકે છે.

જૂન : ઉનાળો આગળ વધતાં ગરમી ચરમ સીમાએ પહોંચી છે. ચોમાસા પહેલાંનાં ઝાપટાંથી લોકોને થોડી રાહત લાગે છે. આંબા કેરીઓથી નમી પડે છે. પીળક અને દેવડનાં મીઠાં ગાનથી પ્રભાતનું વાતાવરણ સભર લાગે છે. આવી રહેલ વર્ષાઋતુની છડી પોકારવાનું બપૈયા શરૂ કરે છે. મોર કળા કરીને પોતાનો રંગવૈભવ બતાવે છે. પંખીઓનું નવું વર્ષ શરૂ થવાની તૈયારી છે. વૃક્ષોમાં કૂંપળો ફૂટી છે, અને નિષ્પર્ણ ડાળીઓ ઉપર કોમળ હરિત રંગ આવવા લાગે છે.

લવકુમાર ખાચર

તસવીર : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

રાયણ

વૃક્ષો તો વધારેને વધારે ઉછેરવાનાં છે જ, પરંતુ સાથે સાથે જૂનાં ઐતિહાસિક ઇમારતો જેવાં વૃક્ષો કોઈ પણ સંજોગોમાં કપાવવા સામે જોરદાર સામાજિક પ્રતિરોધની જરૂર છે. આવાં વૃક્ષોની ગામેગામ, લત્તાવાર યાદી તૈયાર કરવી જરૂરી છે. વીસ વરસનાં ઝાડમાં પૂરતાં પ્રમાણમાં બખોલો નથી હોતી. સીમનાં મોટાં ઝાડ કપાવવાથી ગીધ, ઢોંક, બગલા, નકટા, ચિલોત્રા, ઘુવડ, ચાસ વિગેરે પક્ષીજાતિઓની સંખ્યા પર મોટી અસર પડી છે. તેઓ કયાં તો મોટા માળા બાંધી શકતા નથી અથવા તો બખોલોના અભાવે પ્રજનન કરી શકતા નથી.

- લવકુમાર ખાચર

VIHANG (Quarterly) Apr. - June 2010
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07
Posted at Ahd. P.S.O. on 5th of Jan., Apr., July, Oct.

મોટો કીચડિયો (Great Knot), તસવીર : અશ્વિન ત્રિવેદી
નિરીક્ષણ નોંધ : પૃષ્ઠ-૧૧

ISO 9001 : 2000 Certified

REG OFFICE : "SIHL HOUSE" Opp. Ambawadi Jain Temple,
Nehrunagar Cross Road, Ahmedabad. 380 015.
Ph : +91 79 3002 5325, Fax : +91 79 3002 9029
E-mail: info@sihl.in, Website: www.sihl.in